

AZ ÁRVÍZ ÉS AZ IRODALOM

ÍRTA

TOLNAI GÁBOR

Éjfél volt., szomorú mély csend 's a' hajdani váró-
 Mint egy kísértet fölkelő kinjaiból;
 És hogy látta inasát, elképtelenítve magától.
 'S éktelen utczáin a' zabolátlan özönt,
 'S annyi halált és annyi veszélyt 's egy századig élő
 inségnek kezeit művei' hosszú során:
 Megrendült fajdalmában 's erejének alétan
 Lassú sóhajtással a' vad özönbe rogyott.
 A' vad özön lerohtant, 's a' város lábadoz ismét
 'S káraiból áldóbb évek elébe tekint;
 De vadak és puszták lesodort utcái körösleg.
 És embercsontok porlanak a' romok alatt,
 'S a' romokon kétségbeesés 's nyomor űzi az élet.
 A' hová lép, gyászhely; sírja szeretteinek.

(Vörösmarty: Pest, Martius 13. 18. IX.)

A város elpusztult; házainak több mint fele rombadőlt, majdnem negyede megsérült s csupán egynegyede maradt ép állapotban. Az épülő Magyarország és a szépen fejlődő kettős város életében felmérhetetlen a kár, de ugyanekkor beláthatatlanul nagy a fejlődés lehetősége is. A költő a pusztulás után *áldóbb élet* közelségét sejtí, a politikus *Szemere* Bertalan pedig az árvíz után elközelgő építómunkában a városfejlődés hatalmas távlatait véli felfedezni: »Budapest jövődjé nagy, kinyomja a legcsapongóbb képzelet határait; élete mint a selyemlepelé, mely a múltnál fényesb és kéjesb; mint phoenixé, melly hamvakbul ifjabb termettel lép-elő; mint Anthaeusé, kit az anyaföldrül épen azon erő lök vissza, melly oda lesulytá . . .,«¹⁾ A városkép alakulásának történetében valóban korszakos határállomás lett az 1838-as pusztulás, az utána következő építkezésekkel. A mai Budapest ekkor kapja meg alapszínét, jellegét és fejlődési irányát. Hogy az építkezés helyes szempontokat követett-e? ennek megállapítása persze nem a mi feladatunk.

1) A városkép alakulásának történetében valóban korszakos határállomás lett az 1838-as pusztulás, az utána következő építkezésekkel. A mai Budapest ekkor kapja meg alapszínét, jellegét és fejlődési irányát. Hogy az építkezés helyes szempontokat követett-e? ennek megállapítása persze nem a mi feladatunk.

egyáltalában beleszólhatnak-e akár az irodalom, akár a művészet fejlődési útjába? Minden bizonytalansággal, de alig képzelhető el, hogy a leglényegesebbet, a stílust, a formát, az alkotás belső lényegét alakítanák. Az irodalmi, vagy művészeti életbe beleszólhatnak; megakadályozhatják, a színházak, a hangversenyek működését, gátolhatják az irodalom állandósult menetét; az elszegényedett közönség könyvvásárló képessége, művészi érdeklődése csökkenhet, vagy egészen el is apadhat. Beleszólhat egy természeti szerencsétlenség az irodalom és művészet téma-ihletébe; nem volt még olyan sorscsapás, amely ne ihlette volna meg az írókat vagy művészt, kezdve Pompeji és Herculaneum pusztulásától, a lisszaboni földrengésen át, egészen napjainkig. De csak a témába és az életbe szólhat bele, a stílusba alig! Ha ez igaz, van-e az efféle kérdések kutatásának valamelyes jelentősége is? Hiszen, ha az 1838-as pesti árvíznek az irodalmi és művészeti életre tett hatását, eseményének témabeli megjelenését nyomozzuk, ugyanilyen joggal nem várhatnánk-e a kutatástól, hogy kibogozza a felvidéki éhínség, a tiszai árvíz, a komáromi hídleszakadás, vagy Komárom égésének irodalmi összefüggéseit? Persze az ilyenfajta kutatáshoz nemcsak a szépirodalom, bőséges emléktanyagot őriz memoárirodalmunk is. Az anyag összegyűjtése és egyszerű feldolgozása bizonyára több tanulságot tartogat az általános történelmi rekonstrukció, mint az irodalomtörténetírás számára. Az 1838-as pesti árvízzel kapcsolatos irodalom feldolgozó kutatás szempontjából aligha járhat nagyobb irodalomtörténeti tanulsággal, mint bármelyik országos szempontból kisebb sorscsapás hasonló összefüggéseinek tanulmányozása. De irodalmi életünkre is, — amely az árvíz idején már mindenestől Pestre központosult — csak átmenetileg és ezalatt is csak részben volt megakasztó hatása a pusztításának. Folyóiratjaink és hírlapjaink akadálytalanul jelennek meg; a megromlott Nemzeti Színház, a műveltségért minden áldozatra kész lakosság jóvoltából, négy

heti kényszerszünet után ismét megnyílik; ugyanekkor kinyit az árvíznek még jobban kitett német színház. Hamarosan megkezdődnek újra a hangversenyek, irodalmi előadások és matinék is, sőt bizonyos értelemben az árvíz előtti időnél is gyorsabb tempóban követik egymást. Andersen, a nálunk járt nagy dán romantikus, feljegyzése szerint 1842-re már az elpusztult város is teljességgel felépült: »Már nyomát sem látni a nagy árvíznek; minden ház újra felépült, minden újabb és szebb lett. Budának színháza is van, Pestnek kettő is (nem is szólva a nyári színházról a Városligetben), mindezek közül a legnevezetesebb a Nemzeti Színház, ahol csak magyar darabokat adnak.«²)

Ha az árvíz irodalmi összefüggései sem a témakutatás, sem pedig az irodalmi élet szempontjából nem ígérnek jelentősebb eredményeket az irodalom útjának tisztább megértéséhez; mi lehet kérdésfelvetésünk a továbbiakban, mi az, ami az elkövetkező sorokat indokoltá teszi? Az eddigiek után nyilvánvaló: nem lehet célunk, hogy az árvízzel kapcsolatos irodalmat csupán önmagáért összegyűjtsük, akármilyen terjedelmű volna is; nem lehet szándékunkban felsorakoztatni az árvízet tárgyaló emlék-iratirodalmat, még akkor sem, ha tudjuk, hogy legelsősorúbb emlékírataink, mint *Dérynéé*, vagy *Széchenyi naplói* jelentős idevágó anyagot tartalmaznak; az sem lehet kizárólagos célunk, hogy az árvíznek az irodalmi életre tett megakasztó hatását kutassuk. Ezt a három csoportba foglalt anyagot eszköznek fogjuk tekintem, az árvíz irodalmi összefüggéseit kordokumentumként kezeljük, s ezen keresztül, néhány vonással talán hozzájárulhatunk a korabeli magyar szellem, szorosabban véve az egykorú *pest-budai ember* megértéséhez.

II.

Induljunk el a külsőségektől. Vessünk néhány rövid tekintetet — anélkül, hogy egyelőre mélyebb következtetésre törekednénk —

az árvízzel kapcsolatos irodalomra, az irodalmi életre, hogy utóbb a külsőtől eljuthassunk a lényegeshez; minden megnyilatkozás gyűjtőpontjához, az élet hordozójához, az irodalom megteremtőjéhez és fogyasztójához, az emberhez.

Alig húzódnak vissza a Duna hullámai, a hazai és külföldi lapok még az árvíz borzalmainak leírásával foglalkoznak, midőn íróinkat már izgatni kezdi az új téma, amely szinte ujságírónak szóló érdekességgel ragadja meg némelyiket, mást didaktikus tanulságokra ösztönzi, de valljuk meg, kevés alkotás léphet fel közülük a remekmű igényével. Természetes, hogy a szépirodalom és a történeti forrás számba menő emlékiratok mellett, megőrzi az árvíz emlékét néhány nyomtatásban megjelent egyházi beszéd is, mint pl. *Szaniszló* Ferencnek az egyetemi templomban tartott, latinul és magyarul is kiadott prédikációja.³⁾ Lássunk néhány példát az árvíz eseményéhez kapcsolódó irodalmi művekből.

Megihlette a pusztulás az evangélikus gyülekezet magyar hitszónokát, a későbbi püspököt, *Székács* Józsefet. *Fohász* című költeményét az *Athenaeum* közli a következő megjegyzéssel: »Ezen éneket, a' budapesti evang. gyülekezet' magyar hitszónoka monda el, a' prédikáció előtt, a' szónokszeiken apr. 1. Örömmel közöljük azt, barátunk' engedelmeből, mint egy szép virágát úgy sem gazdag vallásos költészetünknek.«⁴⁾

FOHÁSZ

A' budapesti özönvíz' napjai után.

Míg földi jólét ringatott ölében,
Áldások' atyja! Téged elhagyánk;
Rettentő kézzel érzeted hatalmad',
'S mi fölkerestünk, 's törve hódolánk.
Tolongva jöttek hullámok fölünkbe,
Ezer halál rémítve dúlt körünkbe':
De Te lebegtél a' vizek felett,
'S ezer halál közt éltünk mentve lett.

A' földi jólét' romjain imádunk,
 Rengő kebellem, Isten! Tégedet!
 Mert vádolólag vallja érzeményünk:
 Méltán sulytád tévelygő népedet.
 De építünk vallásunk' szent szavára,
 Hogy tűrő vagy 's kegyednek nincs határa:
 'S melly most csapással büntet, szent kezed,
 Borús utón derűs czélhoz vezet.

Maradj reményünk, ó világok' atyja!
 Légy örünk, vértünk, Te légy mindenünk!
 Neked szenteljük megtérő kebellem
 Siralmak' hangján, árva életünk'.
 Tedd a' csapást áldássá! a' múltból.
 Fejts múlthatatlant, fejts enyhet a' kínokból!
 'S add, hogy kevés éveknék vesztesége
 Évszázadoknak légyen nyeresége!

A vallásos hangú *Fohász* mellett *Székács* József egy négy soros kis epigrammát is írt az árvíz kapcsán. Az epigramma könnyed, humorba csapó sorai évekkal a veszedelem elmulta után íródtak.

ÁRVÍZKOR. 1838.⁵⁾

A tengerhez ohajtánk eljuthatni, de sajnós!
 Biztos utat hozzá nem vala törni erőnk.
 Neptun látva bajunk, könyörülő szíve megindult,
 S a tengert kegyesen Pestre helyünkbe hozá.

Nagyon gyakori az árvíz tárgyú irodalomban a didaktikus hang. *Kónyi* Sándor a Magyarhon és a Duna közötti szimbolikus párbeszédébe *Széchenyi* István társadalompolitikai gondolatait szövi bele.

MAGYARHON A' DUNÁHOZ. «)

Ős Duna! hányszor láttad már jó népem' alélni,
 Hányszor hős vérét folyni, ha jött a' vihar?!
 Jólétét 's fényét hullámid hányszor emészték,
 A' mikor értem a' hős, harcra kikelve — esett?!
 Béke virágzik most, eltűntek az egykori vészek, —
 'S a' nemzet halad a' szellemi díszben elő.
 Fényt és jólétet hozz hát te is ős Duna rája,
 'S hirdesd nagyságát Hunnia gyermekinek! —

DUNA A' MAGYARHONHOZ

Nemzetedet szólítsd: ügyekézzék tartani tisztán
 Medremet; építsen vashidat és kikötőt.
 Mennél több gőzös járhat majd szőke tetőmön —
 Több fényt 's jólétet majd hozok akkor elő;
 'S Hunnia' gyermekinek nagyságát hirdetem akkor,
 Merre csak a' végzés elviszi hajbjaimat. —

Más, mint *Ujlaky* Gejza a kor kedvelt műfaját, az oktató mesét alkalmazza, hogy az árvíz élményéhez kapcsolódó tanulságos mondanivalóját kifejezhesse.

A' DUNA 'S BUDAPESTI ROMOK.⁷⁾

Hah, hálátlan folyam! kárhoztaták heves elkeseredéssel a' Dunát a' szerencsétlen budapesti romok: ezt érdemlők mi tőled, hogy illy borzasztó kőhalmokká omlasztassunk-össze dühös pusztító árjaid által, 's most midőn hontársainkkal együtt semmi áldozatot som valánk kímélendők: hogy téged a' *dues'' lehető fénypontjára emelve-tartományi folyóból a' világ' folyó java avathassunk!* — Mólyen fájlalom a' csapást, mellyet a' végzet' átka reátok mért, felele zokogó könny-hullámmal a' Duna: de tudván mi nagy kincset birtok bennem,

annyi idő óta miért nem erősítétek-meg jobban partjaimat? A' *fenyegető vész ellen dönthetetlen érczgátat vonni, hogy az ellenséges elem jég s zajlatai dühereje rajta megtörhessenek*, erről kellett volna eleve-gondoskodnotok. Azonban vigasztalódjatok. Azon isteni kéz, melly jelenleg levert, fel fog emelni ismét csak hontársaitokkal együtt gyáván el ne csüggedjete. E' siralmas eset mindazáltal ég intéséül szolgálhat nektek, hogy jövőre nézve vigyázóbbak 's előrelátóbbak legyetek.

Ugyanezt a mondanivalót variálja *Ujlaky* Gejza egy másik meséjében,

DUNA. TISZA.⁸⁾
(Két mesében.)

1.

Oda vagyunk! zuga a' Dunának a beleszakadó Tisza: hullámaink ezután nem fognak tetszékényükre partjainkon túl szétáradozhatni; a' mindenfelé divatba jött szabályozás végre a' mi emlékezetet haladó ősi szabadságunknak is készül megásni sírját. — Hagyján.! válaszoló a' fejedelmi folyam: ki azt hiszi, hogy a' valódi szabadságot csak a' ki, — 's túlcspangásokban találhatni föl, nagyon csalatkozik.

2.

De azt csak nem tagadhatod, monda ismét a' Tisza: hogy a' szabályozat által meg fog még is köttetni szabadságunk. — Korántsem, sőt ha általa minden akadályaink elhárítatnának, akkor nyernők meg legszabadabb folyamatunkat.

De nemcsak a didaktikus, tanulságos mondanivalóra ad alkalmat az árvíz. A pusztulás emléke, a *Bürger—Kölcsey* stílusában tartott ballada számára is alkalmas anyag. A kor poézisének legfőbb kelléke, a sejtelmes sirhangulat alig találhatna ennél kedvezőbb témára. Pár példával mutassuk be ezt a típust is. Ide tartozik *Beöthy* Zsigmond hosszadalmas verse:

AZ ŐRÜLT. 9)

Medrébe visszafolyt a' víz
Pusztító árja már ;
Nyomában ám mondhatlanul
Siralmas lón a' kár.

Hol annyi kedv és vigalom
Dagasztja kebleket,
Ott most a' nép búskomolyan
Ejt égő könnyeket.

'S a' város, mellyben szép sorú
Házak ragyogtanak ;
Mély gyásza lón nyomor között
Tengő lakóinak.

Útezái romban porzanak,
És oly bús esőndések ;
Belőlök a' szegény lakók
Mínd elköltöztenek.

'S ha tán a' dült falak között
Hangzaj keletkezik, —
Nem oly zaj az, melly házas
Örömből származik.

Bús hangok összessége az,
Mellyekkel emberek,
Elvesztett kedvesök miatt
Árván keseregnek.

A' nő romoknak terhitől
Zúzottan fekszik ott ;
De véle hajh! a' férj bucsú-
Csókban nem osztozott!

II.

Ki az, ki mint egy éji rém
A' síromok felett
Bolyongva a' gyászkeret terén
Keresztül nézeget?

Valóján borzalom fut-el,
'S csapongó tűz lobog
Szemében, a' mint egy gödör
Partjához tántorog.

A' sírkert dombos ágyai
Iszaptól ingunak,
Kézülök a' vízár alatt
Sokan berogytanak.

'S az ifjú míg a' sírba néz
Kín 's borzadály között,
Selyemkoporsó tün-fel a'
Beomló sár fölött.

«Nyílj-meg te gyászos sírúreg,
Nyisd-meg földágyadat ;
Hadd lássam mélyen ültetett
Ékes virágodat!

Oly hölgy nincs több az ég alatt,
Mint e korán kiholt ;
Bájacza összeolvadó
Szépségek tükre volt.»

Mond ő, 's égő könnyek között
A' sír mélyébe száll,
'S perez mulva feltűn a' halott
A' hold sugárinál.

Virágokkal körzött selyem
Foly végig természetén ;
'S ékes menyasszony-koszorú
Csügg szögfürtű fején.

Úgy tetszik, mintha ajkain
Mosoly terülne el :
'S vadul reájuk a' fiú
Égő esókot lehel.

Majd ráhajol, majd kél, 's a' hölgy
Jégkeble földagad ;
Megnyerték ifjú halmái
Vesztett rugalmukat.

«Hah! érez ő — im a' kebel
Dagadni látszatik ;
'S miért van az, hogy mégis oly
Fásultan nyugoszik?

Ó hölgy, te gyászos sirvirág,
Oszlandó portetem!
Mi voltál hajdan, és mi vagy
Jelenleg énnekem!

Hajdan gyönyörnek kútfeje,
'S magadban üdv valál ;
'S most földi férgek étkivé
Tőn a' kemény halál.

Nem, ó! azt én nem engedem,
Ti nyálkás fajzatok,
Hogy e' dicső s' hófehér
Keblen rágódjatok!

Holttesten fészkelő kigyó
Őt nem esókolja meg ;
Nem! — Istenemre esküszöm,
Mert öre én leszek.

Hisz' együtt alszunk, nyugoszunk,
És együtt ébredünk ;
Az Isten adjon édesem
Jó éjszakát nekünk!

Végzé, 's a' félre vont, üres
Koporsórész fölött
Elalszik végre, számtalan
Sóhaj 's nyögés között.

Majd ébren, kín az álom is,
Nyugalmat ez nem ad ;
Az ősz sírásó érkezik,
'S az ifjú felriad :

«Hol késel száraz koponya?
Nem látod síromat? —
Mért nem sietsz temetni-el
Minket, halottakat?

Mit állsz itt? — mért nem dolgozol?
Mit bámulsz úgy reám?
Talán irigyled társomat,
'S nyugalmas sírtanyám'?

Vagy nem hiszed, hogy holt vagyok,
Rég rothadó halott?
Im itt van száradt csontkezem ;
Nem érzesz rajt' szagot?

Nem érzed? — hát temess be, mint
Élőt, — elszenvedem
A' kint, csak hagyd, hogy e' halott
Mellett legyen helyem!

Még így sem? — hát mi vagyok én?	És én hozandok egy fiút,
Nem hisztek, úgy-e nem?	Eljő az, — 's bétemet ;
Leányod ez? — én elmegyek,	Jer o szelid leány, jer-el,
Ó küld-el őt velem!	'S vígy hozzá engemet!*

Mond, 's a' sír mélyiből kilép,
 Olly bús, olly halovány ;
 'S nevetve — sírva ballag-el
 A' lányka hű karán.

III.

Bús csöndesen szóll a' harang,
 És zeng halotti dal,
 Vegyülve egy két gyászoló'
 Hangos siralmival.

Bejő a' sirkert ajtaján
 A' kisdéd gyászszereg,
 Az örült keskeny, egyszerű
 Sirját tekintni-meg.

De ők sietve térnek-el
 A' gyászhalomok közül,
 'S csak egy leányka marada
 A' sírnál egyedül.

*Elhunyt a' hüven szerető,
 Ólje bék porát!*

Mond a' sírásó lánya, és
 Arzát könny folyja-át.

Hasonló stylusban, kevesebb sír-szörnyűséggel, de valamivel nagyobb művészettel szólaltatja meg az árvízi emlékeket *Szelestey* László:

VÍZ-ÁRIMENEKVŐK.¹«)

Hullám tolong-fel,
 Hullám dagad,
 'S magával egy kis
 Sajkát ragad.

Sajkában ifju
 'S szelid leány,
 Kit aggodalmak
 Keserve hány.

Az ifju bátor,
 Az ifju küzd.
 Szerencse szálld-meg,
 'S veszélyit üzd!

Szálld-meg az ifjút,
 Kinek keze
 Feltörve — vértől
 Piros meze.

Szerencse szálld meg
 Az ifju párt!
 Míg nékik a' zord
 Elem nem árt.

Szálld-meg! — simítsd a'
 Víz zátonyát!
 Hadd mentse-meg hő
 Menyasszonyát!

II.

Rémes borújával az éj beköszönt,
 Melly tán zajos végzeted öblibe dönt,
 Honom szíve, dísze, virága ó Pest!
 Bár nincs magyar, a' ki ma védeni rest.
 Hab habra torul, a' veszélyre veszély,
 Rom minden, merre csak zajos dühe kél.
 O nemzeteknek ura! szánd a' magyart,
 Nyujts néki segélyt, védő angyali kart.
 Nyujts néki segélyt! — de felejtsd-el a' multat,
 Bünhődni elég vala már.
 Elhaltak a' szívek — a' szörnyű nagy átok
 Réhangja lezúga; 's ha néz ma reátok
 O békés egek!
 A' fürgetegek
 Vészébül a' szelíd magyar nép:
 Nem száll-fel a' multból fohászaival,
 Megbéküle ősök hamvaival.
 Hő keble csak jelen és a' jövő
 Korláti között leve tévedező.
 Elhagyva örökre a' multat,
 A' végtelen éjbe lehunytat:
 Így esdik előtted:
 Ki többnyire vészitül óva vezetted,
 Ó nemzeteknek ura! szánd a' magyart:
 Üzd messze köréből e' szörnyü vihart!

III.

Eltűnt az éj
Ezer veszély között,
Sok szívre gyász,
Emlékeket tüzött.
Holt testeket
Hord a' dühös vízár ;
Fájdalmiban
A' népnek nincs határ.

Hová löl ó hajós?
Tán lángod elhunya?
'S iszap között szived
Szelid menyasszonya.
Jámbor, ha elveszél,
'S nem tudjuk sejteni.
Ki fog fölötted majd
Hő könnyet ejteni?

IV.

Bús rom fölött szét-
Tört csónakon
Némán, zuzottan
Űl két rokon.
Megismerhetnök
A' hőst 's leányt.
Kiket veszélyek
Dagálya hányt.

Sür-forr körülök
A' néptömeg,
Nincs, kit e' látvány
Nem rázna-meg ;
Nincs olly kemény, olly
Rideg kebel,
Kit fájdalom 's bú
Nem fogna-el.

A' sűrű könnyek,
'S halvány ajak,
Tanúji szívök
Fájdalminak ;
Melly mint a' földpor
Olly végtelen,
És súlya olly nagy
Olly éktelen.

Hát még ha tudnád
Ó nemzetem!
Hogy a' hajósban
N e m t ő d' lelem,
'S az égi lányban
Fő kincsedet :
Egyetlen egy hő
Reményedet!

Az árvízzel kapcsolatos irodalomban — melyből néhány példát idéztünk — mindössze két klasszikus értékű verssel találkozunk. Mindkettőt *Vörösmarty* írta; az egyik a mottóként idézett *Pest, Martins 13. 1838.* a másik *Az árvízi hajós*, melyet Gyulai Pál *ódái felindulását allegóriának* nevez.¹¹⁾ Az elfelejtett középszerű alkalmi írások mellett, hadd álljon itt a közismert vers, az alkalomhoz fűződő *költői alkotás*.

AZ ÁRVÍZI HAJÓS.¹²⁾

Szavalta a' pesti magyar színházban április 27. 1838. Laborfalvi Róza.

Hol népes házsorok
Jegyzék az útakat,
Most vad moraj között
Fut gyilkos áradat.

Nem emberélet az,
Miért ő evezé,
Tiltott vagyont keres
Szentségtörő keze ;

Rémséges jaj kiált
Ingó falak megöl,
Rémesb a' hallgatás,
Midőn a' ház bedől.

'S szivetlenül az agg
Nő mellett elsuhan,
Mert egy batkát nem ér
Mind, a' mi rajta van.

'S omlott házak felett,
Élők- 's halottakon,
Örvényesen kereng
'S zudul el hab habon.

És több hajó kereng
Az ingó fal körül,
De a' szegény anya
Ott áll mentetlenül.

«Ki ment meg engemet
Kórt, aggot és szegényt?
Mindenre, a' mi szent,
Oh ember, hozz segélyt!»

Ez pénzét, ez magát
Jövének menteni,
Van a' ki kedveseit
Aggódva keresi ;

Egy fennmaradt kövön
Így esd egy női hang,
'S bajhirdetőn visít
Mint vészben a' harang.

'S ki csak mulatni jár
A' köz veszély felett :
Az óvni rá nem ér
Egy hitvány életet.

'S im sajka jó 's rohan
Az áradat' taván,
De a' ki rajta ül
Embertelen zsvány.

'S mindig dühösb az ár,
'S a' bágyadt nő előtt
Száz örvény tátogat
Alásodorni őt.

Még jó 's megyen hajó,
De ő már nem kiált,
Tür 's várni láttatik
A' borzasztó halált.

»Ki él még itt?» riad
Most egy hajós közel,
Sajkája telve bár
Menekvők' terhivel ;

'S még jókor érkezik,
A' féltett kőfal áll,
'S kihalt remény után
A nő hajóra száll.

* * *

A' sajka partot ér,
'S a megmentett sereg
A' bátor férfinak
Hálás bucsút rebeg.

Szól 's menne a' hajós,
De a' hölgy, kit hozott,
Tündér tekintetü
Asszonnyá változott.

Csak a' szegény beteg
Agg nő nem távozik,
'S elfuladt kebliből
Sóhajtás hallatik.

Arcán redők helyett
Ifjú kellem virúl,
Szépsége bájoló
Leírhatatlanúl.

»Itt, jó anyám, vegyed,
E' kisdéd adományt!
PéNZ 's egy falat kenyér,
Többet várj ég után.

Szebb mint a' szerelem,
Barátságnál hívebb,
Mindennél a' mi kéj,
Látása kedvesebb.

Nekem nagy utaim
Vannak még szerteszt,
Ezreknek élete
Kiált haiót, serélt.

'S az elbámult hajós
Hall édes hangokat,
Minőket emberajk
Sem zenemű nem ad.

»Ha minden elhagyand,
Így szól az égi nő,
Az ember, és világ,
Barát, és szerető ;

Őt minden elhagyá,
Az ember, a' világ,
Csak nem maga maradt
Mint téli fán az ág.

Ha hozzád mostohák
Szereacse és ipar,
'S hű fáradásidért
Rágalmak' nyelve mar :

Sorvasztók napjai,
'S kietlen álmait
Gyógyszer nem űzi el,
Nem orvosolja hit.

Emlékezzél reám
Sorsodnak újjelén :
Önérzeted vagyok,
Nevem J ó t é t e m é n y .«

De az nem tartja őt,
Megy a' szép vágy után,
'S még sok élete
Menik meg csolnakán.

Rendült kebelrel a'
Bátor hajós eláll
Ez égi látomány'
Magas csodáinál.

'S ha néha mardosóbb
Fájdalma vissza sír,
'S a' földön ellene
Nincs menedék, sem ír :

Lelkének a' dicső
Hölgy' képe feltűnik,
'S szűz arcza' bájain
Fájdalma megtörik.

A versek mellett, témát talál az árvíz emlékében a próza is. A pesti élet ábrázolására törekvő író, az utcákat, házsorokat rombadöntő, családokat kipusztító tragédia élményében végre felfedezhet titkokat, rejtelmeket s az árvíz után végre adhat az olvasónak olyan műveket, amelyekhez hasonlókat eddig csaknem kizárólag külföldi romantikus regényírók (*Bulwer, Dumas, Bue* stb.) szolgáltatnak, vagy a hazai írók történelmi múltba, vagy a távoli exotikus világokba kapcsolódó írásai. Gyakran csak

motívumként, a novellák keretében jelenik meg az árvíz, de ez ép elég arra, hogy a titokzatosság élményét keltse, a titokzatosra, regényesre vágyó olvasóban.¹³⁾ Nagy Ignácnak a pesti ghettoiban lejátszódó, rablóromantikával, titkos földalatti viskók rémségeivel telített elbeszélése *A nagyrvágyó,¹⁴⁾* például így indítja cselekményét:

. . . egy igen kétségbeesett külsejű házat pillantunk meg, mellyen egész épségükben láthatni még az 1838-iki árvíz szomorú nyomait. A' keskeny kapunak fele vörös, fele pedig zöld deszkából van összerakolva, miket alkalmasint az árvíz hullámai sodortak a' ház falához, mellynél fogva a' lepattogzott külső mészréteg, alatt, barna, sárga és zöld füstés színezete látható . . . ,

Az árvíz emléke egy-egy szakaszban, verssorban is megjelenik, anélkül, hogy a költemény egésze ettől az élménytől nyerné ihletését. Egy *K. Zs.* aláírású versben¹⁵⁾ például a következőket olvassuk:

Zúgni hallok vészharangot
Ős Budának ormirúl,

Tán a' hullámos Dunának
Feldagadtak árjai,
'S rá tolultak érez jegének
Országdöntő halmai,
'S Attilának vára tán
Sír a' pusztulás nyomán?

Az árvíz irodalmához tartozik, hisz ez adta az ihletet, hasonló istencsapások művészi feldolgozására is. *Keresztury-tól* »beszély« jelenik meg például *A' lisaboni* címen.¹⁶⁾ Az 1755 november 1-i lisszaboni földrengés az írás kerete. Romantikus szerelmi

történet. Az *álnok* nöcsábász a földrengéskor leli méltó büntetését, a halált. De végül ne feledkezzünk meg — a közönségigényt szolgáló átlag mellett — az árvízzel kapcsolatos próza klasszikus művéről. Jókai regényéről, a *Kárpáthy Zoltán-ról*.¹⁷⁾ Ha egyedül művészi becsú alkotások tartanak fenn a történelmi események emlékét, Vörösmarty két verse mellett, a pesti nagy árvíz irodalmából csupán a *Kárpáthy Zoltán-t* lehetne említenünk.

Mint ahogy nem volt és nem is lehetett mélyebb, alakító befolyása az árvíz essményének az irodalom témavilágára, ugyanúgy — mint említettük már — az irodalmi élet menetébe is aránylag kis mértékben szólt bele. Vessünk egy rövid pillantást *az árvíz és az irodalmi élet* összefüggéseire is, néhány illusztráló példával magyarázva.

A pesti magyar műveltségnek az árvíz idején legnagyobb büszkesége a *Magyar Színház*. (A *Nemzeti Színház* nevet csak 1840-től viseli.) Az árvíz alatti Magyar Színházról, az épület megrongálódásáról az előadások szünetelésére és újra indulására vonatkozólag értékes napló áll rendelkezésünkre *Szilágyi* Páltól, a színház első szerződöttetett tagjától, későbbi rendezőjétől. Szilágyi naplójának egy része nyomtatásban is megjelent. Innen közöljük idevágó feljegyzéseit:¹⁸⁾

Az 1838-iki árvíz színházunk megpróbáltatása ideje is, a »Beatrice di Tenda« új operátadtuk először zsúfolt házban, de már az első felvonás alatt hírül hozták, hogy a német színház közönségét a dagadó ár kikergette. Oszterith fődíszitőt azonnal felszólítottam, menjen le a süllyedőbe, megnézni, nem todul-e víz be? Kis idő múlva azt jelenti, hogy a süllyedőkben ugyan még nincs víz, de a süllyedők alatt, amelyeket a müncheni masinista ásatott — amiért még egy vastag falat kellett felhúzni a másik fal mellé — minden oldalról buzog be a víz. Most már mint egy lábnyi magasságra emelkedett. Ráparancsoltam, hogy senkinek se szóljon, hanem időről időre tekintse, mennyire növekszik. Gondoltam, míg azon majdnem egy ölnyi űrt betölti, addig vége lesz az operának s egész kényelemmel távozhatik a

közönség. Ellenkező esetben, ha tudomására jutna, hirtelen kitódulna és szerencsétlenség is történnék. Úgyis lett, mire a közönség távozni kezdett, már a süllyedők is megteltek vízzel. Azonnal rendelést tettem, hogy minden függőnyt bocsássanak le és aggassák ki azokat összegyölvélve a színpadon, kecskelábakra rakván és azon borzasztó hengereket is mind eltávolítsák a színpad fölötti emeletből, s hordják ki az udvarba, s így több ezer mázsányi tehertől mentettem meg a toldott falakat, ami hiszem, használt is, mert másnap a színpad és nézőhely között — t. i. ameddig a masinista leásott — egy arasznyinál több tetőtálpig megrepedt.

Ezután az árvíz borzalmairól ír. Beszél arról, hogy zárult el az út a színház és a közeli Ötpacsirta-utcai lakása között, ahol családja volt; szól a dereglyések zsarolásáról; elbeszéli, hogyan rendezte be a színházat a hontalanok számára menedékhelyül. A színházra vonatkozó feljegyzéseit így folytatja:

Március 15-én hágott legnagyobb fokra az árvíz. Telepi György barátom, ki velem együtt fürkészte a színház állapotát, rémülve közeledik hozzám, s súgja: — Odavagyunk! — Hogy-hogy? — Mindjárt összeomlik a színház! — Honnan gyanítja? — Már süllyednek a falak, mindkét oldalról megrepedt és már kétarasznyi meg is hasadt. — Hol? — Elvezetett oda s amint föltebb mondtam, úgyis történt. Én nem maradok — monda — ki is ment az épületből az udvarra, tutajt rögtönzött, másnap felrakta reá családját, s elindult, hogy a Kerepesi-úton kijusson Rákos felé...

Midőn a színházfalak repedését megmutatta nekem, kértem, ne szóljon senkinek felőle. Meg is ígérte, nem is szólt ő hangosan, hanem mindenkinek megsúgta, sub rosa, nehogy tovább mondják. Egyrészt jó is volt, mert színházunk legalább 200 emberrel megkevesbült, pedig már élelmük elfogyott, lia mind ott maradnak, s valahonnan segítség nem jön élelmiszerekkel, tán egymást faltuk volna fel. Midőn távoztak, engem is hittak magukkal, mert Telepi állítása szerint mindenki hitte színházunk összeomlását — de én maradtam. E színház létesítése volt életem feladata és reménye — mondtam — ha összeomlik? Temessen romjai közzé családommal együtt, mert ezenkívül úgy sincs mit kezdenem e földön.

Másnap reggel jóformán megapadt a víz, ámbár a színházba menekültek száma is jól leapadt, azért még százon felül maradtunk, kik közt igen sok idegen munkás és mesterlegény volt. Élelmünk is elfogyott, elküldöttem egy embert, nézné meg nem juthatna-e a megyeházához valahogy, s ha igen, jelentse Földváry alispán úrnak, hogy mi a színház épületében élelem szűkében vagyunk. El is jutott oda valahogy, s egy óra múlva két sajka érkezett, megrakodva kenyér, hús, szalonna, füstölt oldalas, lenese, borsó, kása, egyszóval mindenemű főzelékkel s egy zsák liszttel. Zöldséget is bőven küldött az alispán úr, azon izenettel, hogy nagyon aggódott a színház miatt, megköszönte eddigi örökösömöt, s kért, ezentúl is tartsam fel a rendet, mint eddig, ha elfogy az élelmiszerünk, gondoskodni fog többről is. Úgyis lön, azon éjjel nyugodtan alhattunk, a víz tetemesen elapadt, a színház környéke és iidvara megtisztult a víztől, magam is elszunnyadtam annyi álmatlanság után. De éjfél tájban felébredek, ropant füst borította a termet. Felugrom, kémlelem, honnan ered a füst. Hosszú kutatás után ráakadtam: a festőteremben nagy vas-kemence állott, itt tüzeltek és főztek, vigyázatlanságból parázs hullott a padlózatra, s két deszka között levő résen elharapódzott a padlat alá. Szerencsére egy kád vizet tartottam kéznél, beöntöttem a résen kannákkal, nagy sokára megszűnt a füst. Annyira elharapódzott már, hogyha előbb léghuzam férhet hozzá, mindnyájan odaégünk színházzal együtt. Az ór — mesterlegény volt — kit felállítottam sor szerint, lefeküdt s elaludt, ezért azonnal elkergettem a színházból, az ott lévők általános megalégedésére.

A víz, midőn legnagyobb fokon állott, a színpadon felül másfél lábnyira emelkedett, a nézőhelyen minden széket összerongált, ahol a falak elváltak egymástól, mind a két emeleti boltozat összeomlott a szobák folyosóin, de függönyeim, melyeket kecskelábakra rakattam a színpadon, épen maradtak, különben nagy veszteség lett volna. Ötödnapra kitisztult a színház, mindenkit elutasítottam, magam is családommal hazavergődtem szállásomra, de be se férhettem a sok idegen ismeretlentől, be sem akartak bocsátani — mondván, itt már nincs hely. Végre sikerült megértetnem velük, hogy ez az én lakásom, itt én fizetek házbért, azért bocsássanak meg, ha bekvártélyozom magam, ámbár az is csak úgy történhetik meg, ha ők elhurcolkodnak. Leginkább bámultam két vendégemet, a házigazda két nagy lovát, ezek konyha almárjomom felét már meg is ették, igen

jámborak voltak már ekkor, az éhség megszelídítette őket, de a többi sok vendég is csupa háládatosságból télire beszerzett minden ételmezszeremet főlemészette, két öl fátat fölégette, szekrényeimet feltörte, s ami benne volt, még gyermekeim apró harisnyáit is mind elvitte, nem maradt egyebünk, mint ami rajtunk volt, s amit színházba meneküléskor hirtelenében felhúztunk.

Két hétnél tovább tartott a munka, amíg a színházunk rendbe jött és előadásokat rendezhettünk.

Az utolsó mondat az emlékiró nyilvánvaló tévedése. A színház ugyanis több mint egy hónapig zárva volt. Április 16-án nyitott újra, *Csaló Pál: Fialtal házások* című vígjátékával. »... hogy annyi gyász után némi lélekderítő élmény szereztessék a közönségnek.«¹⁹⁾ De már egy héttel előbb közölnek színházi hírt a lapok. A *Honművész* írja: ». . . magyar színházunk megnyitása húsvét utánra halasztatott. — Schodelné assz. néhány hétre külföldre utazott. Színészeink Vörösmartynak új szomorú játéka *Erdődy bán* s újonnan kidolgozott *Béla futása* énekes, *Vesztta szüze*, *Don Juan*, s *Párisi vízhordozó* daljátékokra készülnek.«²⁰⁾ Szilágyi elírása azonban igen jellemző. Az öreg színész, midőn memoárját írta, emlékei az időben már összefutnak, s az árvíz kori kényszerszünet nem lehetett számára olyan jelentős, hogy sok év távlatában harminchárom nap helyett nyugodtan le ne írja: »Két hétnél tovább tartott a munka, amíg színházunk rendbe jött . . .« A pestbudai színházi élet azonban még az árvíz napjaiban sem szünetelt teljesen. Folyóiratközlemény szerint: »Budán a színi mutatványok folyvást adatnak, és pedig, minthogy Pesten mindkét színházunk tehetetlenségben vesztegel, a Pestiéknek átjárása következtében jó sikerrel.«²¹⁾ A Magyar Színházzal egy napon nyílik meg újra a pesti német színház is, *Rossini: Tell-jével*. Előtte Mad. *Kalis-Padjera* elszavalta *I(gnác)* B(emál) *Oppenheimer* zsidó rabbi tíz szakaszból álló *Prolog-ját*, melynek első versszaka így hangzik:²²⁾

Sie sind verrauscht, die schreckumbebten Stunden,
 Die qualgeboren Angst und Weh verstreut,
 Die sich zur Saat von Schmerz und herben Wunden,
 Zu grausen Pflanzern bitterm Grams geweigt;
 Den holden Schmuk, der unser Haupt umwunden,
 Umschleiert jetzt das thänenschwere Leid.
 Und durch die öden, eingestürzten Mauern
 Zieht seufzend hin die Nacht mit ihren Schauern.

Ahogy megnyílik a két pesti színház, megnyílnak a hangversenytermek is és megkezdődnek az irodalmi előadások. A hírlapok és folyóiratok hangversenyt és előadást bejelentő hírei egymást követik. Az estélyek nagy része hosszú ideig az árvíz emlékét idézi még; már az előzetes jelentésekben olvassuk: »A budapesti kárvallottak javára.« — »... egész jövedelmét a pestmegyei árvíz által károsult adózónépnek fölsegéllére szenteli.« — »A víz által károsult budapestiek hasznára.« — Új műfaj ez; *jótekonycélú irodalmi és művészeti est*. Pár évtizeddel ezelőtt még teljesen ismeretlen volt. A jótekonycélú estélyek az irodalom és művészet óriási tekintélynövekedéséről, városi társadalmunk műveltségi igényének kiszélesedéséről tanúskodnak. Pár évtizeddel ezelőtt az irodalom még nehéz hazafiúi áldozat, az árvíz éveiben pedig már elszegényedett emberek felszegélyezését is szolgálja. Világáramlat ez; a *jótekonycélú előadás* épúgy megjelenik Bécsben, mint Frankfurt am Main-ban, Magyarországon a kisebb városokban (*Kassa, Ungvár, Kolozsvár, Temesvár, Pécs, Komárom, Szilágy-somlyó* stb.) hasonlóképen, mint Pest-Budán. A részvét pár évtizeddel előbb még csak személyes segélyakciókban, társadalmi vagy törvényhozási intézkedésekben nyilatkozik meg, de a jótekonyságnak a pesti árvíz idején általánossá váló formája ismeretlen volt.²³⁾ Nem azt jelenti ez, mintha 1838-ban a részvétnek nagy adomá-

nyokban megnyilatkozó formája feleslegessé vált volna, hiszen a *jótekonycélú* estélyek bevétele természetesen nem lehetett nagy, jövedelme nem vehette fel a versenyt a társadalmi gyűjtések eredményével, de elvi jelentőségük annál nagyobb.

A részvét, amely az árvízkarosultakat körülveszi, messze túl jut az ország határain. Újságjaink közlése szerint, árvízkarosultjaink megsegítésére tömegével rendeznek hangversenyeket és irodalmi esteket Bécsben is. Az estélyek szereplői között ott találjuk *Liszt* Ferencet, a magyarországi (*lovasberényi*) származású közkedvelt humorista író *Saphirt*, s sok kevésbé neves előadót, művészt és író. A bécsi estélyeken megjelennek a főurak, gyakran az uralkodó családjával együtt és a főhercegek is. Bécsben különben sorsjátékkal egybekötött jótekonycélú táncmulatságot is rendeztek a pesti kárvallottak javára, sőt — ma nem mindennapin tartható furcsaság — még virágkiállítást is. De távolabbi német városoknak is felénk fordul figyelme, jótekonycélú estélyek formájában, mint ahogy a pestiek is rendeztek estélyeket más alkalommal szerencsétlenül járt külföldi embertársaik segélyezésére. Például: 1839-ben, az olaszországi árvízkarosultak támogatására opera-előadást, álarcos táncmulatságot és hangversenyt adnak.²⁴⁾

Az irodalmi síkon megnyilatkozó külföldi részvétnek érdekes példájáról tesz tanúságot Johannes Wilhelm M., *Meinhold*, német lelkészíró,²⁵⁾ aki »Otto von Luxemburg« című eposzának száz példányát az árvízkarosultak javára ajánlja fel. *Meinhold* kiadatlan levelét, amelyben szándékát előadja, (ahogy a megszólításból kitűnik, minden bizonytalannal *Pyrker Lászlónak*, szól a levél) teljes egészében közöljük.²⁶⁾

Hochwürdigster,

Gnädigster Herr Patriarch und Erzbischof!

Wiewohl Euere Excellenz mich auf mein letztes Schreiben vom 6. April 1836 mit keiner Antwort wieder beglückt haben; so schmeichle

Ú J O P E R A.

Béret Pesti magyar színház. szűnés.

Béret, Március 13-án 1858.

É L Ő S Z Ő R :

Beatrice di Tenda.

A Z U R S I N O I K A S T É L Y.

Nagy opera 2 felvonásban. Itta Riccardi Felén. Müncheni-Operánál. Berlin.
Fordította Jakab Lajos. — Budapesti Színház — operaszűnés.

Az új díszletmunkákat festette OTTO.

Az új állványtácaikat készítette KOSZTYÁN ADAM.

Donato, orvosi barátja.	Schneider	Schneider
Édes, magabiztos nagybátyja.	Baron	Baron
Donato, orvosi barátja.	Schneider	Schneider
Édes, magabiztos nagybátyja.	Baron	Baron
Donato, orvosi barátja.	Schneider	Schneider
Édes, magabiztos nagybátyja.	Baron	Baron

Schneider

A fordítást készítette...

Az új díszletmunkákat festette OTTO.

Az új állványtácaikat készítette KOSZTYÁN ADAM.

A Pesti Magyar Színház színhálya március 13-án.

Martino M. in

Dottorale Doctor

adatok voltak
széleskörűen is közzétették a
már 13-án közölték arról először.
sőt a tárgya, a közfelfogás
széleskörűen el is terjedt.

A fennhírt ügyről kedden a
közértelem is a fennhírt, és ter-
től kezdve március 13-án
szűn esete.

Fücsy Lajos feljegyzése színhágyűjteményében,
március 14-én.

ich mir doch, dass mir Ihr altes Wohlwollen geblieben und wende mich zu dem Ende in einer Angelegenheit an Hochdieselben, von der ich weiss, dass Sie kein Herz tiefer mitfühlt, als das Ihrige.

Das grosse und entsetzliche Unglück der armen Städte Pesth und Ofen nämlich hat mich mit dem innigsten Mitleid erfüllt, und obgleich mir die Hände zusohr gebunden sind, um direkt mein Schärflcin für meine unglücklichen katholischen Bruder beisteuern zu können, so ist mir doch in dieser Nacht eingefallen, dass dies indirekt vielleicht geschehen durfte; dass da ich unbekannt mit dem Vorsteher der dortigen Unterstützungs-Kommission bin, und nicht weiss, an wem ich mein Schreiben zu adressieren habe; so wende ich mich an Sie, mein Koch geneigter Gönner und bitte ganz gehorsamst mir die weitere Vermittlung meines Plans geeignetes Ortes.

Ich beabsichtige nämlich, wenn man es wünschen sollte, Einhundert Exemplar meines Epos »Otto von Luxemburg« zu dem gedachten Zwecke herzugeben, und trage mich mit der schmeichelhaften Hoffnung, dass in benachbarten Stadt Wien und anderswo der Absatz derselben zum Besten der Leidenden umso weniger schwer werden durfte wenn Euere Excellenz, als Österreichs berühmtester (?), vielleicht in Wiener Blätter ein Paar Worte zu Gunsten der Schrift einwenden liessen, und diese Worte der Liebe etwa dadurch noch mehreren Ihrer Leser piquanter zu Machen suchten, dass Sie gnädigst bemerken: wie es ein protestantischer Geistliche sei, der hingerissen von dem Tugenden eines katholischen Heiligen, diese zum Gegenstande eines Gedichtes gemacht haben.

Die Vorsteher des Unterstützungs-Vereins in Pesth und Ofen könnten dann die Güte haben, sich direct an mich zu wenden, und zugleich die Art und Weise angeben, wie sie die Ueberwindung der Schrift wünschen. Bis zur nächsten Poststation oder bis zum nächsten Buchhandlung werde ich dieselbe franco transportieren lassen; es weiter thun zu können, erlauben meine Kräfte nicht. Inzwischen aber könnte man in öffentlichen Blätter schon das Publicum darauf hinweisen, und bemerke ich zu dem Ende noch, dass der Ladenpreis des Werkes sich 20 (?) nach hiesigen Gelde beträgt.

Euer gnädigster Antwort Euere Excellenz auf dieses Schreiben sehe ich bald entgegen und wurde meine Freude gross und innig sein, wenn der durch Ihre Hand meine frommen Wünsche seegen und mir das Glück bereiten wurde auch eine Thräne zu trocken.

Schliesslich bemerke ich noch, dass bei der grossen Entlegenheit meines Dörfchens, die Zeitungen mit der Kunde von dem mehrgedachten Unglück, erst gestern, April 8. in meine Hände gekommen sind; denn sonst würde ich schon früher geschrieben haben.

Mit den herzlichsten Wünsche und der herzlichsten Bitte zu Gott, dass er das gesegnete Leben mit der gesegneten Wirksamkeit Euere Excellenz ferner mit trauen Vateraugen bewachen möge, verharre ich

Hochwürdigster Herr Patriarch und Erzbischof Euere Excelenz

ganz ergebener Diener

9. April 1838.

Wilhelm Meinhold

Nem leltem nyomára, vájjon hogyan járt el Pyrker érsek az *Otto von Luxemburg* című eposz, helyesebben a pesti árvízkárosultak érdekében. Nincsen adat arra, hogy elkerült-e az eposz a pesti könyvkereskedésekbe, vagy ha elkerült, hány példány fogyott belőle és hány forinttal járult hozzá Meinhold lelkész szép ajándéka az elszegényedett pestiek megsegítéséhez. Ha volna adatunk, akkor sem az adat lenne a tanulságos, hanem maga a tény, mint a jótékony célú irodalmi estélyek és hangversenyek esetében is; az áldozatkészségnek, a részvétnek ez a szokatlan, új formája.

Az árvíz-témájú irodalom, az irodalmi élet és az árvíz összefüggései, s a jótékony-célú estélyek után, tekintsük át az árvízzel kapcsolatos irodalmi mozzanatok utolsó csoportját, amelyeket, mint Meinhold tervét is, a részvét gondolata táplált — így nevezhetnénk: — *részvét-könyvek*.

Az árvízhez kapcsolódó szellemi megnyilatkozásoknak a *részvét* az alaphangja. Az írók és művészek részvéte ez, akik nem adhattak mást a szerencsétleneknek, mint írásaikat, művészetüket. Ebből a szándékból születtek meg azok a nyomtatott művek is, amelyeknek címlapján, vagy a rájuk vonatkozó hírlapközleményekben olyanféle megjegyzéseket olvashatunk, mint a *jótékony estélyek* kapcsán: »Az árvíz által károsult nép' javára.«

A *részvétkönyvek* épúgy, mint a jótékony estélyek sem, nem tekinthetők kizárólag Magyarországon ismeretes jelenségnek. A kor szelleméből fakadtak és egy bizonyos műveltségi és politikai terület határai között épúgy elterjedtek, mint nálunk.

A pesti árvíznek ugyanúgy meg van a bécsi *részvétkönyve*, mint ahogy jótékonycélú estélyei, s az is természetes, hogy még a hazai területen belül sem meghatározója ezeknek a munkáknak a magyar-nyelvűség, hisz Pest Buda lakossága ekkor még nagyrészt német-nyelvű, sőt a latin kiadvány sem elképzelhetetlen, hisz *Szaniszló Ferencnek* már említett templomi prédikációja az *árvízkárosultak javára* jelent meg nyomtatásban, latin és magyar nyelven. (V. ö. 3. számú jegyzet.)

A részvétkönyvek közül egyike a leggazdagabb tartalmúaknak éppen a Bécsben, Friedrich, *Witthauer*²¹⁾ szerkesztésében megjelent: *Album. Unter Mitwirkung vaterländischer Schriftsteller zum Besten der Verunglückten in Pesth und Ofen herausgegeben von Friedrich Witthauer.*²⁸⁾ De nemcsak tartalomban tartozik a leggazdagabb *részvétkönyvek* közé ez a kötet; sikerben sem marad el a hazai hasonló kiadványok mögött. Még az árvíz évében második kiadása is megjelent és a praenumeránsok jegyzéke, amelyet a második kiadás végéhez csatoltak, maga tizenkilenc sűrűn szedett, kéthasábos oldalt tesz ki. Az *Album* munkatársai között, az alkalmi kiadványok másodrangú szerzői mellett, ott találjuk a legkitűnőbb korabeli írókat. A könyv élén Ludwig, *von Schedius* cikke áll: *PestíCs und Ofen's Tage der Noth im März 1838*. Ezt követi Nicolaus, *Lenau-tó*):

PROLOG.

(*Gesprochen am 3. April im Universitätsaale von Hrn. Ludwig Lowe, K. k. Hoff Schauspieler und Regisseur.*)'

Der Winter stand, ein eiserner Tyrann,
Nie lösend seine Faust, die¹ fest geballte,
Die eisig sich um Berg' und Thäler krallte,

Ihr Leben lag erstarrt in seinem Bann.
 Als frostbedeckt die Berg' und Thale ruhten,
 Gesellig drängte doch das Menschenleben
 In Lust und Spiel zusammen seine Gluten,
 Liess Freudenfeste über'm Tode schweben.
 Zum Tanz berauschend, fangen helle Geigen,
 Die schöne Jugend drehte sich im Reigen,
 Nicht denkend an ein Scheiden und Vergehen,
 Sorglos, wie sich die Stern' am Himmel drehen;
 Und über's blanke Feld des Eises glitten
 Mit Geisselknall und Schellenklang die Schlitten.
 So war es jüngst noch in Magyarenlande,
 Am segenüberhäufsten Donaustrande.
 Wer hätte wohl in so beglückten Stunden
 Den Donnerschlag des Unglücks vorempfunden?
 Wer hörte damals in den Schlittenschellen
 Prophetisch grause Todtenglöcklein gellen?
 Kein Tänzer ahnte dort beym Taumelfeste
 Im Wassersturme tanzende Palläste! —
 Die Jubeltage waren bald verflogen,
 Die Freude senkte die erregten Wogen,
 Die Zeit des holden Frühlings war gekommen,
 Die alle Herzen spüren, süß beklommen,
 Die Zeit, wo aus dem Eis die Knospen springen
 Und hell vom Liebesfest die Wälder klingen.
 O Frühling! alle Herzen harrten dein,
 Auf deine Lieder, deinen Sonnenschein!
 Wie schrecklich aber täuschtest du ihr Hoffen!
 Mit welchen Liedern hast du sie getroffen!
 Sturmläuten, Jammerruf und Hülfeschreyen,
 Und Flutendonner, schlagend an die Wände,
 Sind diessmal, Frühling, deine Melodeyen,
 Und deine Blumen sind gerung'ne Hände
 Und rings verzweiflungsblasse Angesichter;
 Diessmal bist du gekommen als Vernichter!
 Danubius, der starke Riese, hat
 Schon längst gebuhlt um diese schöne Stadt;
 Der Riese hat an hellen Sommertagen

Auf seiner breiten Brust ihr Bild getragen,
 Er trug ihr Bild gefasst in Strahlenschimmer;
 Wie hat es doch so bang gezittert immer!
 Zu Winter hielt er einen festen Schlaf,
 Bis weckend ihn der Hauch des Frühlings traf.
 Urplötzlich ward vom Schlaf Danubius munter,
 Er spring nach seiner Braut mit offenen Armen,
 Sie jammert auf, er fasst sie ohn' Erbarmen
 Und reißt sie jauchzend in sein Bett hinunter.
 Er brachte ihr, als reiche Morgengabe,
 Die w listen Trümmer mit von manchem Grabe,
 Waldstämme, Dächer und zerriss'ne Mühlen
 Liess er heran zu ihren Füßen spülen,
 Und Leichen rollt' er, frische, längst versenkte,
 Die nun die Flut aus ihren Grüften tränkte.
 Die Welle, die vordem so mild und zahm,
 Als treue Magd, in's Haus des Menschen kam,
 Die noch im Herbst als Müllerinn geschaltet,
 Hat jetzt sich zur Hyäne umgestaltet,
 Sie wühlt hervor, was alte Gräber bergen,
 Und treibt heran die Wiegen mit den Särgen.
 Durch alle Schranken stürzen sich die Fluten,
 Sie steigen immer höher an die Wände,
 Und unaufhaltsam sieht der Mensch sein Ende,
 Und seine Jahre schrumpfen zu Minuten.
 Dort auf die Dächer klettern die Bedrohten;
 So sammeln sich die Schwalben auf den Dächern,
 Enteilend ihren gastlichen Gemächern,
 Wenn über's Meer der Süden sie entboten.
 Es werden diese angstgetrieb'nen Seelen,
 Den Schwalben gleich, des Weges nicht verfehlen,
 Sie flüchten in die Heimat über's Meer;
 Von wannen aber keine Wiederkehr.
 Ein Schrey — ein Krach — und Alles ist verschwunden —
 Nun todesstill — nie wird die Spur gefunden.
 Im Element verschwunden ohne Spur
 Ist hier der Menschen Werk und all ihr Glück,
 Als träumte wieder einmal die Natur

In ihre wilde Jugend «ich zurück.
 Die Stadt zerstob, die blühend sich geregt,
 Als hätte dürres Laub der Sturm verfeßt.
 Die alten Steppen werden aufgefrischt,
 Wo eines edlen Volkes Freude stand,
 Als eine leere Tafel blieb das Land,
 Des Lebens Rechnung ist hinwegewischt;
 Und weinend wandeln auf der wüsten Heide,
 Dem stillen Grab von so viel Glück und Leide,
 Das Elend und der Kummer, eng verschlungen,
 Und spät verblutende Erinnerungen.
 Hier lernt das Herz erträumten Schmerz vergessen,
 Hat ihm ein Hauch des Schicksals wehgethan;
 Wir lernen unsem kummervollen Wahn
 An dem furchtbar gedieg'nen Unglück messen.
 O haltet euer Herz an die gekettet,
 Die aus dem Sturm als Bettler sich gerettet!
 O gebt mich sanftem Wort und weichen Händen
 Dem Kumtner Trost, dem Elend euere Spenden!
 Das ist ein böser Frühling für die Arman,
 Und unersetzlich ist, was er genommen;
 Doch euere Liebe wird dem Unglück frommen,
 Denn Balsam jeder Wunde ist Erbarmen.
 Die milden Gaben, euere Liebesbothen,
 Sie heilen nicht die unheilbaren Schäden,
 Und nicht erwecken können sie die Todton;
 Doch können sie den grossen Schmerz bereden,
 Dass er sich allgemach zur Wehmuth mild're,
 Und dass er zur Verzweiflung nicht verwild're.
 Die Armen schauen mit verweinten Blicken,
 Gerührt, auf ihrem Schutt des Mitleids Blüthe,
 Der Herzenshauch von Euch wird sie erquicken:
 Der schönste Frühling ist die Herzensgüte!

Elbeszélést írt az *Album-ba*, az alsóausztriai nyelvjárás irodalmi
 meghonosítója, Ignaz Franz *Castelli*²⁹⁾ (*Der Spotname*); verset
 írt Johann Ludwig *Deinhardstein*,³⁰⁾ a bécsi Burgszínház igaz-

gatója (*An die Unterstützer der durch die Überschwemmung Verunglückten.*); a tizenkilencedik század eleji Ausztriának Lenau és Zedlitz mellett legjellegzetesebb költője Freyherr Ernst von Feuchtersieben³¹) prózai írással képviselteti magát (*Poetisches Stilleben.*); Franz Grillparzer dráma-részlettel (*Scene aus einem unvollendeten Trauerspiele.*) és verssel (*Trost.*); versekkel szerepel Schiller tanítványa, a drámaíró Friedrich Halm³²) (*Deutsche Sagen: 1. Wittekind. 2. Friedrich mit der gebissene-n Wange. — Die Rast auf der Flucht.*); a prologuson kívül hét költeménnyel Lenau (*Drey Zigeuner, — Der traurige Mönch. — Der Rationalist und der Poet. — An einem Tadler. — Der ausgeblägte Geyer. — Nachhall. — Der gute Gesell.*); négy verset olvasunk a neves bécsi költőnőtől, Betty Paoli-tól (*Wandlung. — Zusammenklang. — Herbstgefühl. — Versagtes.*); Caroline Pichler-től cikket (*Pesth und Ofen.*); Pyrker-től verset (*Die Begegnung.*); hosszú alkalmi költeményt Johann Gabriel Seidl-től (*Des Stromgotts Rache.*); Johann Nepomuk Vogl-tól,^{33*}) a Lenau-Zedlitz irányához tartozó költőtől verset (*Die Flüchtende.*) és végül Zedlitz-től³⁵) szintén verset (*Entschuldigung.*).

Ahogy a jelentősebb munkatársaknak és közzétett műveiknek ebből a katalógusszerű felsorolásából is kitűnik, a »Bécsi árvíz-könyv« szerkesztője a pesti károsultak javára megszólaltatott minden valamirevaló bécsi és néhány magyarországi író-t is. Rajtuk kívül, akik még helyet kaptak az *Album-bsai*, nagyrészt ma már elfelejtett nevek. Némelyik azonban a mi számunkra jelentőséggel bír. Vagy azért, hogy az árvízzel kapcsolatos témát dolgozott fel, vagy pedig, az árvíztől ugyan független, de magyartárgyú írást adott az Album-nak. A pesti árvíz kapcsán írja cikkét, Hammer-Purgstall³⁴) (*Die Ueberschwemmungen Mekka's.*) és elmélkedését M. Enk³¹) (*Das A iige des Mitleids.*). Az árvíztől független, de magyartárgyú írások között szerepel W. A. Gerle³⁸) tanulmánya (*Königinn Maria.*) és J. G. Klemm³⁹) verse (*Rákos.*).

A hazai *részvétkönyvek* közül vegyük elsőnek a németnyelvűt: *Denkbuch der Ueberschwemmung in Pesth und Ofen im Jahre 1938. von Philipp Weil.* (1—2 Abtheilung. Der reine Ertrag ist ganz den Verunglückten in Pesth und Ofen gewidmet. — Pesth. Druck von Ludwig Landerer Edlen von Füsikut. 1838.) *Philipp Weil**⁰) *részvétkönyv-ének.* különös érdekessége, — ebben egyedül áll minden hasonló célú kiadvány között — hogy a kétkötetes könyvet elejétől végig ő írta. Erre maga is utal az első kötet bevezetésében: Die poetische Form dieser Szenen aus der Pesther-Ofner Überschwemmung rechtfertigt den Titel: Album, den ich der ersten Abtheilung meines Denkbuches verliehen. Man hat dieses Kollektivuni in neuester Zeit zwar nur auf solche poetische Denkbücher angewendet, die Erinnerungs-Kollektionen verschiedener Individuen enthalten; ich sehe aber den Grund nicht ein, warum verschiedenartige Erinnerungen an eine und dieselbe denkwürdige Epoche, von einem Einzelnen als Ganzes zusammengestellt, nicht eben so gut Album heissen sollen, wie poetisch komplizirte Erinnerungen verschiedener Individuen.«⁴¹) Weil bevezetéséből egy monarchikus gondolkozású pesti német író hangja cseng ki. Monarchikus érzelmeiről a szövegrészben is tanúságot tesz. *Weil, Saphir-ral* egy időben, a hazai német sajtóban tekintélyhez jutó magyar zsidó írók közé tartozott. Alkalmi versek mellett írt színdarabokat a német színház számára; közülük egyet a Nemzeti Színházban is előadtak (*Bot, kesztyű, szemüveg*).^{*2}) *Denkbuch-janak* I. köteté verseket tartalmaz. Személyes emlékei alapján versbeszedi az árvíz eseményeit és a bátor mentőket (*István főherceg, Ráday, Wesselényi, Lander er, Eötvös, stb.*) magasztalja. Verseinek csillogó formajátéka, sekélyes, külsőséges szellemessége Saphir hatására vall.⁴³) II. kötetében az árvíz történetét mondja el prózában. Jelentékenyebb, máshol meg nem őrzött anyagot azonban alig jegyzett fel. Weil kiadványa, különösen, ha összehasonlítjuk a »bécsi árvízkönyv«-vel, szegényesnek tetszik; bár

a sajtó az ügyhöz méltó elismeréssel fogadta⁴⁴⁾ s az érdeklődés sem lehetett iránta csekély, amint a *Subscriptions-Verzeichniss-hől* kitűnik.

A magyarnyelvű *árvízkönyvek* közül a *Részvét gyöngyei-é* időrendben az elsőség. *Az árvíz által károsult pestmegyei adózónép javára kiadá Kunoss (Endre)*. Budán, Királyi Egyetem' betűivel. 1838. — Kunoss Endre⁴⁵⁾ kiadványának munkatársai között szerepel: *Bérczy Károly, Garay János, Kisfaludy Sándor, Nagy Ignác, Erdélyi János, Frankenburg Adolf, Keresztury József, Kunoss Endre* stb. Az árvízzel kapcsolatos kiadványok fogadtatásánakillusztrálására álljon itt egy ismertetés a *Részvét gyöngyei-ről*.⁴⁶⁾

Mindig szép, mindig dicséretes a jó tett: de ha még azon öntudat is járul hozzá, hogy jótéteményünkkel szenvedő embertársaink könnyűit törölhetjük-le, égi gyönyörrel tölti el keblünket. Mennyiben sikerült a »részvét gyöngyei« nemes keblű kiadójának szép szándéka, nem célozom firkészetni: de ha vállalkozása által csak egy pár szenvedőnek könyűit száríthatá is fel, már méltóbb a nemzet hálijára sok fényes nevűnél, (ki csak biztatott, de nem tett) annál is inkább, minthogy a szerencse őt magát sem hordozá kebelén. — Ha volt valaha könyv, melly a nemzet és olvasók részvétere igényt tarthatott, a »részvét gyöngyei« című biztonnyal tarthat; mert a szigorú criticus sokszerű kívánatainak ha mindenben meg nem felelne is, azt kell tekinteni, hogy ez nem dicsvágy hajhászásból, nem önhaszonkeresésből látá világot, hanem a szenvedőken segíthetés tekintetében. Ajánlva az egyszerű, de csinos alakú könyv az emberiség barátainak van. Valóban, egy illy célra szentelt munkát jobb pártfogónak ajánlani nem is lehet. Rajta tehát emberiség barátai, pártoljátok e nektek ajánlott *gyöngyöket!* Igaz ugyan, ezek nem csiga-gyöngyök: de azoknál még is sokkal becsesebbek; mert a valódi gyöngy, melly tenger fenekén fogamzik s eczetben olvad-fel, csak külső érzéseinket kecsegteti; holott ez, melly jobb érzésünk csirájából keblünkben fogamszik-meg, s a legszebb lelkű bűvár, a jótétemény, által szemtengerünkől hozatik világra, mennyei örömekre gyűjtja szívünket . . .

A legnevezetesebb, a legnagyobb terjedelmű, szinte minden magyar író egységes jótékonycélú áldozata, a *Budapesti Árvíz-*

könyv. Báró Eötvös József szerkesztésében megjelent, öt kötetre duzzadt gyűjtemény nem kevesebb, mint harminchat magyar író munkáját tartalmazza.⁴⁷⁾ Eötvösök a *Budapesti Árvízkönyv*-vel a tönkrement könyvkereskedő Heckenast Gusztáv helyzetén óhajtottak könnyíteni. Heckenast Váci-utcai boltját előtötte a víz és elázott raktárát jórészt ponyván kellett elkótyavetyélnie a Városligetben. Heckenast volt legáldozatkészebb kiadója a pesti íróknak, s így természetes, hogy most az írók jönnek segítségére és *baráti ajándékkal* adják az *Árvízkönyv*-et. László Ferencnének ajánlják a kiadványt, »... ki a budapesti árvíz alatt igen jelesen tünteté ki magát, mint emberbarát, ki a házba fogadott 80 embert kevésnek találta s még többeket rejte el a veszély elől, ki a Komárom vármegyei javító dologház ügyében Nádasdy Leopoldné, szül. Forray Julia bárónő és Brunszvik-Majthónyi Anna grófnővel olly dicséretes munkásságot fejt ki.⁴⁸⁾ Az öt kötet munkatársai a következők: *Bezerédy* Amália, *Császár* Ferenc, *gróf Dessewffy* Aurél, *gróf Dessewffy* József, *Döbrentei* Gábor, *báró Eötvös* József, *Erdélyi* János, *Fáy* András, *Gaál* József, *Garay* János, *Guzmic* Izidor, *Horváth* Cyrill, *Jósika* Miklós, *Kazinczy* Gábor, *Kisfaludy* Sándor, *Kiss* Károly, *Kovács* Pál, *Kölcsey* Ferenc, *Kunoss* Endre, *Lukács* Móric, *Pap* Endre, *Péczely* József, *Petrichevich* Horváth Lázár, *Pulszky* Ferenc, *Sárosy* Gyula, *Székács* József, *Szemere* Bertalan, *Szilágy* (Czuczor Gergely álneve), *Szontagh* Gusztáv, *Tóth* Lőrinc, *Trefort* Ágost, *Vachott* Sándor, *Vályi* Tamás, *Vattay*, *Vörösmarty* Mihály, Z. A megjelent írások között csak egy van, amely témájában is az árvízhez kapcsolódik; *Dessewffy* József verse: *A' duna-parti és kivált pesti víz-ár 1838-ban* (I. kötet.). Az irodalomtörténetírás az *Árvízkönyv* jelentőségét első sorban abban szokta látni, hogy itt látott napvilágot *A' Carthausi*. A mi szempontunkból a *Budapesti Árvízkönyv* megjelenése egyéb jelentést is tartalmaz. Túl a *részvétkönyvek* már említett értelmén, Eötvösök vállalkozása, szervezettség nélkül is szinte megszerve-

zettek ható írói kiállítás; a magyar írói osztálynak valóságos osztályvállomása ez, az írói osztályhoz akkor már szervesen tartozó kiadó felé. Es az sem közömbös, hogy a magyarosodás útján álló városnak a magyar, de ugyanakkor a német műveltséget is szolgáló könyvkereskedését éppen a magyar írók segítézik tekintélyes áldozatukkal. Annál jobban értékelhetjük ennek jelentőségét, ha tudjuk, hogy Heckenast anyagi megsegítésére, nem sokkal az árvíz után a pesti német írók is gondoltak. A megvalósítás azonban 1840-ig késett, s midőn a tervezett kiadvány megjelent, a jótékonyág gondolata el is felejtődött.

Vállalkozásuk tervezetét a következőkben adták elő a pesti német írók, főfolyóiratuknak (*Der Siriegd*) hasábjain:⁴⁹⁾

In G. Heckenast's Verltgshaudhtng in Pe.itli erscheint bis Ende September: *Iris*.

— Ein Taschenbuch für 1839. Ht TU us';y geben von *Joh. Graf. Mailäth und Dr. Sigm. Saphir*.

Von dem Wunsche beseelt, der Verlags handlang, die in den Schreckenstagen der Pesther Ueberschweramung so empfindliche Verluste erlitten, zu Begründung eines neuen Verlags-Unternehmens die Hand zu bieten, haben sich Unterzeichnete mit Vergnügen der Redaktion und Herausgeber der »Iris«, unterzogen, und waren so glücklich, ihr Unternehmen durch die werthvollsten Beiträge von ausgezeichneten in- und ausländischen Schriftstellern gefördert zu sehen . . .

Möge sich unser Unternehmen durch die Theilnahme und den Beifall der Lesewelt auch für die Zukunft begründen, und der gewünschte Erfolg die Verlagshaudlung in den Stand setzen, die *Iris* auch in den folgenden Jahren erscheinen zu lassen.

Pesth, im Juni 1838.

*Joh. Graf Mailath
Dr. Sigm. Saphir.*

Mint már említettük, az *Iris* csak 1840-es jelzéssel jelenik meg es a részvétgondolatnak már nyoma sincs benne. Munkatársai között a hazai német írók mellett a legkitűnőbb osztrák szer-

zöket szerepelteti (*Grillparzer, Halm, L. A. Frankl, K. Pichler, J. G. Seidl, Zedlitz, A. Stifter*, stb.). A pompásan kiállított, metszetekkel díszített, selyembe kötött zsebkönyv a 19. század első fele magyar nyomdaiparának mesterműve, még Németországban is élénk feltűnést kelt.⁵⁰) Eveken keresztül megjelenik még (1840—1848.), de megjelenése a győzelmesen magyarosodó Pest-Budán évről-évre csekélyebb jelentőséggel bír. Az *Iris* első megjelenésének ideje egyúttal a magyar politikai gondolat kirobbanásának éve is (December 31-én köt szerződést *Kossuth* Lajos a *Pesti Hírlap* szerkesztésére *Landerer* Lajossal); s további kötetei már csak szerény késői hajtásai lehetnek a halálra ítélt pesti német műveltségnek.

III.

Az árvízzel kapcsolatos irodalom bemutatása után, vessük tekintetünket a korra, amely ezeket a műveket létrehozta, hogy jobban megérthessük magukat a műveket és a kor emberére, aki ezeket a műveket igényelte s létrehozta. Az árvízzel kapcsolatos irodalom így bizonyos mértékben a kor teljesebb megértését is szolgálhatja.

A török után elhagyottan maradt, elnéptelenedett kettős város, az egymással szemben fekvő Pest és Buda fejlődése a tizennyolcadik század második felében indul meg. Pest és Buda fejlődését, műveltségi és politikai középonttá válását tulajdonképpen két fejedelmi rendelet indítja meg. Mária Terézia 1777-ben Budára helyezi a nagyszombati egyetemet, ezzel az intézkedéssel, az egyetemi hallgatóság személyében Budára kerül az ország legműveltebb rétege, az egyetemi tanárok személyében pedig jeles tudósok és írók, mint *Dugonics* András, *Schedius* Lajos, *Pajor* Gáspár, *Pray* György, *Katona* István, *Szerdahelyi* György Alajos.' Az egyetem

könyvtára lesz Buda első nyilvános könyvtára és a műveltségi színvonal emelését az is csak fokozza, hogy Budán jelenik meg ettől kezdve a tudós tanári kar irodalmi munkásságának iegy része. A másik uralkodói intézkedés II. József reformjaival kapcsolatos. A felvilágosodás uralkodója 1784-ben Pozsonyból Budára helyezi az országos és királyi hivatalokat. II. Józsefet intézkedésénél politikai központosító gondolata vezette, de évek múltával, a megváltozott viszonyok között, ezzel inkább Magyarország, mint a Monarchia központosítását mozdította elő. A hivatalok budai székhelyükön messzebbre kerültek a bécsi hatóságoktól s amint a nacionalizmus tüze fellobbant és a germanizáló törekvések enyhültek, magyaros színűek lettek ezek a Budára került, eredetükben idegen felépítésű szervezetek is.⁵¹⁾

Hatalmas fejlődés kezdetét jelzi ez a két évszám. A tizen-nyolcadik század második felében Pest és Buda még a máii kisebb-fajta helységeink lélekszámát is alig haladja meg. Lakosainak száma messze elmarad a máii Cegléd vagy Szolnoké mögött. A tizen-nyolcadik század végén Buda lakossága körülbelül 25.000, de a népesebb Pesté is alig haladja meg a 30.000-et. A szabadságharc évtizedéig eltelt fél évszázad alatt Pest lélekszáma majdnem megnégyszereződik, az 1848-as adat 110.516 lakosról számol be; Buda lakossága pedig ha lassabb tempóval is — a fejlődés jobban kedvezett Pestnek — szintén megnövekszik, a tizennyolcadik század végi 25.000-ről 35.000-re.⁵²⁾ Ötven év alatt az igénytelen két kis német városból nagyváros lesz, műveltségi és gazdasági szempontból az egész ország számára mérték- és példaadó központ.

A tizennyolcadik század végén Magyarország még egyáltalában nem ismerte a nagyvárost. Az országgyűlés székhelye Pozsony, lakosság vagy gazdasági erő dolgában alig vált ki a többi hazai városok közül.⁵³⁾ A népesedés szaporodásával nő a kulturális igény is; évről-évre több és több író költözik Pestre, minthogy megnyílnak előttük az érvényesülés lehetőségei. Folyó-

iratok és hírlapok indulnak, a nyomdák szaporodnak. Egyszóval a fogyasztók szaporodásával fellép a nagyobb termelés szüksége. Pest-Buda növekedésével párhuzamosan vezet a feudális Magyarország útja a demokratikus Magyarország felé. Ezzel az irodalmi és kulturális érdeklődés áttevődik a polgárságra, noha igen jellemző a magyar fejlődésre, az irodalmi termelés tekintélyes része még egy ideig a magyar nemesség köreiből kerül ki. A 40-es évek elejéig íróink között még kevés a polgári származású ember.

A tizenkilencedik század első felében műveltségi középponttá váló Pest-Buda ötvenéves fejlődésének tempóját mi sem mutatja jobban, mint az, ha egy pillantást vetünk az előző századvégi pest-budai ember kulturális igényeire. *Peisner Ignác* szerint⁵⁴) a polgárság szórakozásai nem mozogtak valami magas színvonalon. Legfőbb mulatsága az *állathecc* volt, amelyet egy amphiteátrum-szerű kerek épületben tartottak. (A *Hetztheater* a mai Vörösmartytéren állott.) A Pesten járt *Hofmannsegg* gróf meglehetősen lenézéssel nyilatkozik erről az alacsony szórakozásról (*Reise des Grafen von Hofmannsegg -über Ungarn in den Jahren 1793 und 1794.*) Az ő feljegyzéseiből részletes képet kapunk az állatheccről:

Mivel ma vasárnap van, tehát délután állathecc is van Pesten. Oly barbárnak tetszett nekem mindig ez a szórakozásnem, és mégis elhatároztam magamat, hogy életemben legalább egyszer megnézem. Az amfiteátrum, amelyben tartatni szokott, kerek épület, melynek közepén egyengetett térség szabad ég alatt van; ez körül 40—50 lépés átmérőjű lehet. E fölött három sorban páholyok vannak egymás fölött és pedig minden sorban 45, minden páholy körülbelül három rőf széles. A földszinten csupa csapóajtók vannak, melyek a vadállatokat zárják el. A közbülső résznek legméltóbb tárgya tulajdonképpen az, midőn a heccmester egy felbőszült ökörrel viaskodik s azt egy késsel leteríti. Ezenkívül még más vadállatokat is ingereltetnek, kutyákkal, de nem oly mértékben, hogy akár az állatoknak, akár a kutyáknak ártana. Először két medvét vezettek elő, melyek egy ideig együtt játszották, majd kutyákkal ingereltettek, de egymásban semmi kárt nem tettek. Némiképp komolyabban ment azután egy másik

idősebb medvével, mely egynehány jókora csapást osztogatott, de mivel sem fogai, sem körmei nincsenek, ez sem tett sok kárt s ha komolyabban menne már a dolog, a kutyákat visszahívják. Azután jött egy ökör, mit néhány vörös ruhába öltözött ember, kik a közepén az ökör felett voltak felkötve (?), ingerelt s valahányszor az ökör a levegőben ide-oda kapkodott, ők fittyet hánytak, mit az utóvégre rossz néven vett. Ezután kutyákat bocsátanak reá, melyek ügyesen mindjárt a fülébe kapaszkodtak és harapják, úgy, hogy meg sem mozdulhat, csak keservesen bőg. Szomorú ezt nézni és hallani. Ha egy ideig hagyják, azután eleresztik. Utána egy farkas jön, mely a kutyákkal viaskodik, épen úgy a vaddisznó. A legszebb volt még egy jól megtermett tigris, illetőleg leopárd. Egy kost bocsátottak hozzá, melyet mindjárt megragadott a nyakánál fogva úgy, hogy a szegény állat a félelemtől egész néma lett s a tigris kényszeríté, hogy mollette menve kísérje be barlangjába, hol szegényt valószínűleg széttépte és felfalta. Végre jött a bika, melyet már arról is fel lehetett ismerni, hogy szarvain két fagolyó volt, nehogy a vívót átszúrja; így csak döfhetett. Egy idő előtt egy heccmester azzal dicsekedett, hogy ő a bikát ily golyók nélkül is leteríti, a bika azonban nem ismerte a tréfát és úgy átdöfte a szegény heccmestert, hogy két óra múlva belehalt — s mindez a városi közönség szemeláttára történt. E bikát is különféle módon feldühösítették, végre fellépett ellenébe a heccmester, ki trikóban volt, bőrnadrág rajta, kerek kalapja zöldtollakkal volt díszítve s angol csizmák a lábain. Jobb csizmaszárában egy vadászkest rejtett el. Először egy bottal ingerelte, majd kavicsot és homokot szórt a szeme közé. A bika haragos volt, fujt és toporzékolt; sokáig nem akarta támadni; de néhány perccel később mégis rárohant. Ez is borzasztó pillanat volt.

A heccmester a helyett, hogy elkerülné, kiválasztja a kedvező alkalmat s midőn a bika éppen döfni akar, megkapja balkezevel a bal szarvát s fölveti magát a bika baloldalára s jobbkezevel mindjárt megragadja a jobb szarvát is; így hurcoltatja magát egy ideig a bikával, kötekedik vele, a mennyire csak lehet. Erre jobb kezével a csizmaszárába nyúl a kés után, kihúzza és a bika szügyébe mártja, mire ez abban a pillanatban összeesik. Ez a veszély, a gyilkolásnak ez a neme, a vér, a haldokló állat, Úram-Isten, miképen lehet e fölött mulatni és még ezért pénzt kiadni? Kis összeg ugyan, de elég lenne egy éhező családot egy, sőt több napra is fenntartani. En az ókori

pogányság maradványának tekinteni e játékot, melyet keresztény államokban nem kellene megtűrni.⁵⁵⁾

Az állathecc mellett a *céllövés* a legkedvesebb szórakozás. Utánuk a tánc következik. A pesti és budai farsangi bállok nagy-
hírben állottak úgy idehaza, mint a külföldön. Ha vidéki ember
jött fel, elsősorban a bálakat látogatta. Bálba sietett a *peleskei
nótárius* is, ahogy Gvadányi »*Egy falusi nótáriusnak budai uta-
sása*«-ban versbe szedte. De megfordult egy álarcos bálban Pesten
is és Budán is gróf Hofmannsegg; ezekről épp olyan büszke
lenézéssel szól feljegyzéseiben, mint az állatheccről. Végül meg
kell emlékeznünk Pest és Buda kávéházi és kocsmai életéről.
A kávéházak főként Pesten, már a tizennyolcadik században
nagyon kedveltek voltak. A dunaparti *Kemnitzer-Éle* kávéház
különösen híres volt. *Townson* angol utazó említi 1793-ban: »Kávé-
házakban nincs hiány; a híd átellenében lévő kávéháznak (*Kem-
nitzer*), azt hiszem, *nincs párja Európában*. Az igen tágas és gyö-
nyörűen földszített billiárdtermen kívül van még egy külön
billiárdterem a nem dohányzók számára, két vagy három társalgó-
terme szintén igen díszes; itt kifogástalan ebédet lehet kapni.
A szárazföldi szokás szerint minden rangosztály és mindkét nem
együtt van; a púderes-kabátos fodrász és a vén kofa épúgy
eljön ide kávézni, mint a báró vagy gróf likőrözni.«⁵⁶⁾ A kávé-
házakban a királyi rendeletek ellenére folyt a hazardjáték. Míg
Pesten a kávéházak, Budán a kocsmai élet virágzott. A budai
hegyekben jó bor termett és már a középkor végéről van adatunk,
hogy a budai polgárok sörkimérési engedélyért folyamodnak.
A tizennyolcadik században pedig a söripar komoly foglalkozás-
számba megy; 1711-ben nyílik meg a *Vízivárosban* az új községi
sörfőző és körülötte egész sereg kocsmá.⁵⁷⁾

Állathecc, céllövés, tánc, kávéház és kocsmá. Ezekben merül
ki a tizennyolcadik századi pest-budai ember szórakozása. Szín-
ház? Sem a magyar, sem pedig a német nem tud állandó otthonhoz

jutni. És az irodalom? A tizennyolcadik század utolsó évtizedének elején, midőn egy álmódó fiatal ember *Kármán* József kerül Pestre, az irodalmi érdeklődésnek még igen csekély nyoma van itt. *Kármán* fiatalos lelkesedéssel, franciás könnyedséggel irodalmi központtá akarja tenni Pestet, művelt olvasóközönséget akar, alapszabályokat készít a színjátszótársulatnak és folyóiratot indít. Lángoló fiatal szelleme pár esztendőre a francia szalón-élet pezsgését sugározza szét egy előkelő magyar hölgynek, *Beleznay* grófnőnek házában. Ekkor már itt van az egyetem, az országos és királyi hivatalok; *Kármán* kitűnően meglátta a jövő fejlődés lehetőségeit, csak azzal nem számolt, hogy a népesedés szaporodásához és a műveltségi színvonal emelkedéséhez nem évek, hanem évtizedek kellenek. Gyógyíthatatlan betegsége megövtá attól, hogy egész életét csalódottan kelljen leélnie; huszonhat éves korában, terveinek kátyúba jutása után alig néhány hónapra meghalt. Halála után több, mint két évtizednek kell még eltelnie, hogy elegáns könnyedségben őt meg sem közelítő, de nem kevésbbé áldozatkész szellemek nagy terveit megvalósítsák.

IV.

Pest és Buda lélekszámának megnövekedése persze nem természetesen szaporulattal, hanem bevándorlással jöhetett csak létre. Nagy állami telepítések 1780 és 1848 között, tehát abban az időben, midőn Pest és Buda naggyá nő, már nincsenek. De annál nagyobb a jelentősége a Monarchia tartományaiból és Magyarország különböző városaiból való egyéni bevándorlásnak. A bevándorlás vezető motívuma most már nem az államérdek, hanem a társadalom szükségleteinek kielégítése. A városnak szüksége volt szellemi vezetőrétegre és ez a szükséglet egyre növekedett, midőn műveltségünk 1780 és 1848 között Pest-Budára központosult. Az itt működő írók és művészek kevés kivétellel nem itt születtek, s

azért vándoroltak be, mert itt nagyobb tér nyílt az érvényesülésre. Igen nagy volt a bevándorlás a kereskedőosztálynál. Pest-Buda könyvkereskedőinek és nyomdászainak nagy része a német tartományokból vándorolt be. *Landerer* János Sebestyén — aki Hess András Mátyás király korabeli műhelye után megalapítja az első budai nyomdát — még 1724-ben jött be Bajorországból.⁵⁸⁾ A bevándorlást hatalmas külföldi propaganda irányította, de akármilyen nagy is volt ez a propaganda, a bevándorlóknak egy kis része jött csak külföldről; az 1780 utáni Pest-Budára való özönlés nagy mértékben belföldi bevándorlás eredménye.⁵⁹⁾

A gyarapodó Pest-Buda lakosságát már az egykorú szemlélők öt társadalmi osztályra tagozták. A legelőkelőbb osztályt a *főnemesek* alkották. A tizennyolcadik század végén kezdenek főuraink Pesten és Budán letelepedni; állandó palotáik vannak és ők jelentik a város fényét, a pesti élet mozgalmasságában a gazdag előkelőségét. A második osztályt a *nemes ember*, a *katonatiszt* és a *honorácior* alkotta. Közülük a katonatiszt csak átmenetileg időzik itt, legtöbbje nem is illeszkedik bele a pesti életbe. De annál nagyobb a jelentősége a másik két rétegnek. A nemesek közül nemcsak a pestmegyeiek tették át lakásukat az ikervárosba, hanem az ország különböző vidékeiről valók is. Vagy hazafias érzésük szólította őket ide, vagy pedig kultúrigényeik kielégítésére itt több módot találtak. Ezen a téren találkoztak össze a diplomás és nem nemes származású, pap, hivatalnok, orvos, ügyvéd, tudós és művészberek csoportjával, a *honoráciorokkal*. Okét is az a két tulajdonság jellemezte, mint a nemességet: a nacionalizmus és a műveltség iránti vágy. Ez a két réteg a pest-budai élet jövődjének letéteményese, az új magyar műveltség hordozója. A harmadik osztályt a *kereskedők* képezték. A tizennyolcadik század végén még egységes réteget jelentettek, de a századfordulótól a kereskedő igen tág értelmű fogalommá vált. A keres-

kedőké volt a legszínesebb társadalmi csoport, osztályuk különféle elemekből tevődött össze. Ide tartoztak a kétes egzisztenciájú görögök, németajkú polgárok és a tizenharmadik század végétől bevándorolt zsidók. A negyedik osztály a *kézműveseké*. Itt mutatkozik legvilágosabban a nagy társadalmi változás. Az előző korokban, a rendi társadalom idejében még nem volt elkülönülés az iparos és kereskedő között; most a tizenkilencedik században a vagyonosabb kereskedőnek, a szegényebb iparosnak minősítődött. Az ötödik osztályt a *munkások* és *napszámosok* alkották; a legnagyobb tömeget számláló réteg, de a társadalmi átalakulásban egyelőre majdnem teljesen passzív szerepet játszik. A nagy átalakulás hőse: a kialakulóban levő művelt középosztály.⁶⁰⁾

Pest-Buda társadalmi osztályainak vegyes összetételéből, a letelepülő főnemesekből, a nemes, katonatiszt, honorácior, kereskedő és kézműves csoportok között kialakuló *művelt középosztály* fejlődési folyamatát aligha lehet megmagyarázni történelmi számadatokkal, több benne a reálisan meg nem fogható, lélektani elem. A város fényét adó, gazdag főnemesség alakító ereje már a század első évtizedeiben csökken. A gyökeres polgárság igyekszik ugyan kisajátítani magának a városi uralmat, de mégsem ők lesznek azok, akik a fejlődés képét megformálják, sokkal több szerep jut ebben annak a nemességnek, amely nem volt ugyan városlakó, életformája is a vidéki élet és a gazdálkodás. A fejlődő város életében a bentlakó német polgárság és a beköltöző magyar nemesség ellentéte alakítja ki az új embertípust; az utóbbi győzelmével, a régi, városi, polgári életstílus rovására.

A tizenkilencedik század húszas-harmincas éveinek kifejlése régi fejlődés eredménye. A fejlődés tizenharmadik századi alakulását *Mályusz Elemér* elemzi kitűnő tanulmányában.⁶¹⁾ A magyarországi polgárság jó része német volt, a vezetés mégis igen gyakran magyar kézben nyugodott. A német városokba a magyar nemesség bevándorlása már a tizenhetedik század első

évtizedeiben megkezdődik, midőn a török elől menekülve, itt keresnek védelmet. A magyar nemességet, jogi felfogásunk szerint senki sem veszíthette el még akkor sem, ha iparos lesz (Lengyelországban igen). A magyar nemes lehet kisiparos is és ennek ellenére megtartja nemesi kiváltságait. A beköltöző szegény, földnélküli nemes tagja lesz a városi vezetőrétegnek és az idegen, németnyelvű vezetőréteget valósággal elnémetesíti; utánzójává teszi a magyar nemesi gondolkozásnak és életfelfogásnak, így érthető meg, hogy a német családok városi tisztséget viselő tagjai is igyekeznek nemességet szerezni. A nemesi gondolkozásnak ez a túlsúlyra jutása a polgárság köreiből minden bizonnyal a magyar fejlődés sajátos vonása, hiszen Dél- és Nyugat-Európában a hazai fejlődésnek éppen az ellenkezője ment végbe. Itt a nemesség elpolgárilásuk következett be, míg nálunk minden életforma eszményképe a nemesi. Mályusz végigvizsgálja az 1790-iki pozsonyi országgyűlésen megjelent városi követek névsorát és arra az eredményre jut, hogy csaknem kivétel nélkül magyar nemesek a képviselők. Nemesi szellem uralkodik a hazai szabadkőműves páholyokban is, még akkor is, ha a polgári tagok vannak fölényben. A Martinovics-összeesküvés tagjai is jórészt nemesek, továbbá olyan jurátusok, akik a királyi táblán a nemes ifjakkal együtt élnek és olyan írók, akik polgári származásuk ellenére, a nemesi gondolkodás légkörében élnek. A jobbágyfiú *Bacsányi* János is nemes szeretett volna lenni s *Martinovics* meg is szerzi a nemesi előjogokat a maga családja számára. Az előzőket illusztrálja a következő példa is. A tizennyolcadik század végén a budai polgárórség fényes egyenruhát kezdett viselni, ami a külsőségeire büszke nemességnek szemet szűrt és a főispán méltatlankodva tiltakozik a megyénél, hogy a polgárok olyanféle ruhában merészkednek megjelenni, hogy összetéveszthetők a pestmegyei nemesekkel.⁶²) A nemesi életformának ez a csodálatot keltő ereje tovább él abban az időben is, midőn nyugati államokban már a munkásosztály kezdi követelni jogait.

A magyar nemesi életforma bámulatos belső erejéről tanúskodnak mindezek. A tizennyolcadik és tizenkilencedik század fordulóján, midőn a főúri életstílus már megszűnik életerős lenni, a nemesi az egyedüli gyökeres és hatóképes magyar életforma. Hatóképes, de ugyanakkor bomlasztó is. Akkor, amidőn a rendi Magyarország útja a demokratikus Magyarország felé vezet, midőn a kiváltságos szellemet a polgári, az egyenjogú készül felváltani; a nemesi életstílus éppen azt a társadalmi osztályt bontja meg, amelynek hivatása lesz a demokratikus világképet táplálni és fenntartani, a városi polgárságot. A kérdés azonban sokkal bonyolultabb és többértűbb, minthogy ezzel a kritikai véleménynyilvánítással kimeríthető volna. A német városban éppen ennek a folyvást ható és példaadóan alakító nemesi életformának köszönhető, hogy a polgárság, amely nyelvében még jórészt német, a magyar műveltség és magyar politika mellé áll, s szószólója lesz a magyar nemesi írók és politikusok mellett a nacionalizmus mozgalmának. Természetes persze, hogy a nemesi életformának a külsőségei azok, amelyek a megmagyarosodó pest-budai polgárra elsősorban hatnak. — Emlékezzünk csak vissza a tizennyolcadik század végi budai polgárörség magyar nemesi viseletet utánzó egyenruhájára. — *Kosa János* írja,⁶³⁾ hogy a pest-budai polgári ünnepek el sem képzelhetők sajátosan magyar nemzeti ruha, tánc és zene nélkül. Ezek a külső körülmények szintén *Kosa* szerint már arra is engednek következtetni, hogy a magyarországi polgárság legfeljebb nyelvében volt német, életében és gondolkozásában magyar. A tizenkilencedik század első felében csupán nyelvi magyarosodás következett be; a lelki magyarosodás már előbb megtörtént, még a bevándorlók első nemzedékénél. Ez az utóbbi tétel bizonyos értelemben túlzásnak tetszik, de túlzásában is tanulságos. Ebben a korban még csak a megmagyarosodás kezdeteinél vagyunk, a tömeges megmagyarosodás csak jóval később következik be.

Jellemzően egészítik ki az előzőket *Szekfü* Gyula szavai: »... a negyvenes évek nagyot alkotó nemzedékében még alig találkozunk németekkel a politikában és közigazgatásban s ugyanakkor a németség még a városi privilégiumok szűkrezabott területén éli kicsinyes életét s aki közülük már megmagyarosodott, mint Irinyi Dániel, Hunfalvy Pál, szélső magyar nemzeti érzéssel tündököl: addig 67 után a városi németség legnagyobb része magától megmagyarosodik, szűkkörű kispolgári életét elhagyva minél gyorsabban asszimilálódik a nemesi középosztályhoz, . . . ,«⁶⁴) A magyarosodás kiteljesedése is ahhoz a nemesi középosztályhoz igazodik, mint a századeleji megmagyarosodás. A nemesi életforma példaadó hatásáról beszéltünk kezdettől fogva s most még emlékeztetül felidézzük, hogy a század elején kizárólag a nemesség jelentette a nemzetet s midőn a németség a nemesség hatására megmagyarosodik, a nemzetet jelentő nemesség révén a nemzethez kapcsolódik.

V.

A néma végítélet kora jött;
Nem árad víz, nem lángol semmisen még;
A vén világ formája régi emlék
S dereng az új a semmiség fölött.

(*Friedrich, Hebbel*. — *Radnóti Miklós* fordítása.)

A kor, amelyben a vázolt fejlődés végbemegy, — ahogy az újabb történelmekutatók nevezi — a biedermeier ideje,⁶⁵) az 1815-től 1848-ig eltelt időszak.

1815-ben, Napoleon leveretése után, Európa francia-ellenes uralkodói megkötik a Szent-Szövetséget és ugyanakkor a Habsburg-monarchia teljes hatalmú vezéregyénisége Metternich herceg lesz. Metternich a Habsburg-birodalom országaiban megvalósítja a Szent-Szövetség eszméjét, amelynek alap gondolata: *a rend*. Ideálja pedig az az ember, aki állami és emberi kötelességeinek egyformán

eleget tesz, de vágyai és igényei nem lépik túl a polgári életviszonyok kereteit. Az engedelmes alattvalónak megadja Metternich a hétköznapi élet nyugalmát, de ugyanekkor elzárja előtte a monarchia szempontjából »káros eszmék« terjedési lehetőségét. Titkos rendőrsége tudomást szerez minden rebellis gondolatról, nincs levéltitok és nincs titkos összejövétel. A magyar nemzeti tudatnak rejtett parázs alatt kell szunnyadnia, hogy megőrizze erejét arra az időre, amikor ismét fellobbanhat. Metternich uralma azonban egynek minden bizonnyal kedvez: a polgárság megerősödésének. — Az előzőek után nem szükséges ismételnünk, hogy a polgárság alatt, a kialakuló *művelt középosztály* értendő. — Megízmosodik az a réteg, amelynek — legalábbis ebben az időben — magasabb, nagy igényei nincsenek, mert ezek elzárultak előtte, józanul mérlegelő, szemlélődő emberek jellemzik, akik az összeütközésektől egyenest menekülnek. Az ember inkább kikerüli a sorsot, minthogy szembeszálljon vele. Ez pedig csak egyféle-képen lehetséges: *lemondással*. A *biedermeier kornak* a lemondás lesz legjellemzőbb tulajdonsága.

A titkos rendőrség szolgálatában állottak a postahivatalok is. A hazai posta alkalmazottjai között magyar alig akadt. A postára adott leveleket a titkos rendőrség tisztviselői felbontották és lemásolták s ha valami fontos politikai nyilatkozatot tartalmazott, egyszerűen elkobozták. Mindenki tudta nálunk, hogy a postára adott levelek vagy eltűnnek, vagy ha meg is kapja a címzett, csak nagy késéssel történik s akkor is feltört pecséttel kapja kézhez. Ilyen állapotok mellett legtöbbször nem a postán, hanem magánúton leveleztek. Persze a hatóságoknak ez is tudomására jutott, s akik gyakrabban jártak Bécsbe és vissza, szigorú motozáson kellett átesniök. Illésházy István például saját futárjával küldette leveleit, de a titkosrendőrség a futárt is megvesztegette. Senki sem lehetett nyugodt, még a szűkebb családi körben sem. Mindenki besúgót lehetett sejtteni, a bécsi rendőrminisztérium

megbízottját. Báró Wesselényi Miklós besúgója, a rendőrminisztérium részéről állandó szemmeltartója egyik vérrokona Cserey őrnagy volt.⁶⁶⁾ Ilyen körülmények között a Szent-Szövetség korának embere előtt elzárulnak a nagy közösségi kérdések, elzárul a politika, amelybe most alig lehet beleszólása; a politika helyett máshol kell keresnie kárpótlást.

Hatalmi kényszer következtében a politikától, a nagy közösségi kérdésektől száműzött ember kis közösségekbe menekül. Így alakul ki a kor gazdag szalónélete s az a soha azelőtt ilyen tiszteletet nem látott családkultusz. Az előző évszázad második felében, a rokokó időben, a szalónélet az arisztokrácia köreiben volt csak otthonos, de a biedermeier korban kiterjedt az egész úgynevezett *művelt középosztályra*. Közöttük ott vannak persze a főurak magyar műveltséget szolgáló tagjai is. Nagy Ignác írja egyik novellájában, főrangú alakjáról: »... vegyíteni kezdé társas köreit, az érdemesb művészeknek, íróknak és műveltebb polgároknak is megnyitá fényes termeit s' legnyájásb megelőzéssel társalga velők, jó példát mutatva ez által rangrokonainak, . . .«⁶⁷⁾ Pedig példára alig volt szükség. Példa nélkül is megadták ennek az életnek kereteit a körülmények, a főuraknak épúgy mint a polgárságnak. A biedermeier irodalomnak és festészetnek is leggyakoribb tárgya a család és bizonyos átcsaládiasított bensőséggel a természet. A szelíd részletek szeretete a jellemzője a biedermeier magatartásnak épúgy, mint a biedermeier írásmodornak. A külső, a politikai kényszer irányította a kicsiny, a részleges felé az ember tekintetét s ebből a kényszerből elv teremtődött, meggyőződés és világnézet.

Lehet-e a biedermeierre jellemzőbb, mint a *Munkácsy* János szerkesztésében megjelenő *Rajzolatok* mottója:

Szent a' Törvény! szent a' Béke!
Ez legyen Hazánknak éke.

A napóleoni háborúk kifárasztották az embereket és most mindenki békére vágyott, bármi áron is.

A biedermeier családi és szalonélet hasonlít az önképzőkörhöz, amely ebben az időben nagy lendülettel él tovább. A szalon közép-ponti összetartóereje az irodalom és irodalomélvezetének legfőbb megnyilatkozója a felolvasás.⁶⁸⁾ Ahogy szokás lesz most társas-körökben együtt zenélni, ugyanúgy szokássá válik együttesen élvezni az írás és felolvasás gyönyörűségét. Irodalomtörténetünk folyamán azóta sem volt a lakosság annyira áthatva az irodalomtól, mint most. A Divatlapok és Zsebkönyvek megjelenése a polgári családok várva-várt eseményei. Egy új könyv túlhaladta egy mai futballmeccs szenzációját. A családi élet legfőbb örömnapja pedig, ha kényelmes szalonjaikban megjelenik egy-egy ünnepest író. A magyar író, aki pár évtizeddel előbb még magányos remetéje volt szellemi életünk küzdelmének, egyszerre közvetlen közelébe kerül olvasójának. Az imént még a társadalom száműzött je volt, és máról holnapra kegyeltje lett. Kazinczy fiatal korában az irodalom még asszonyos, férfihoz nem illő szórakozás számba ment, amelyet a férfias nemesi társadalmunk nem is tudott becsülni, most viszont — valljuk meg — a társadalom is kissé elasszonyosodott és boldog érzékenységgel él az irodalommal.

Külföldön még jobban mint nálunk, a polgárságon kívül mindenütt, még az egyszerűbb körökben is elharapózik az irodalmi szenvedély. A német katonaköltőnek, *Platennek* bajtársai a müncheni kadettiskolában verseket és operákat írnak. Németországban asztalosok és könyvkötők, kalapostanoncok, mézeskalácsosok és cipészek a szív fájdalmaival foglalatoskodnak és könnyen kielégíthető korukat bámulatba ejtik zsengeikkel.⁶⁹⁾ Az irodalommal való aktív vagy passzív foglalkozást minden társadalmi osztály tagja lelki emelkedésnek érzi. A verseléshez szomorú rezignált lélek kell. Ez volt a biedermeier esztétikai alapérzése. Így vélték az írók; s a közönség viszont azt hitte,

hogy a szomorú rezignált lélek önmagában is költőt teremt. S mi sem könnyebb, mint rezignálnak lenni olyan korban, amely önmagában is dús talaja az érzelemnek. A költő leszáll a parnasszusról a hétköznapba, viszont minden műkedvelő a parnasszuson érzi magát. Egykorú nyilatkozat szerint, az írók száma a biedermeier korban »az ég csillagaival mérkőzik«. Egy kor sem szült annyi dilettánst, mint ez. S aki szeméremből mégsem mert közvetlen barátságot kötni a múzsákkal, annyit az is kötelezőnek érez, hogy rózsaszín vagy lila, moaréselyembe kötött emlékkönyvébe titkon lemásolja kedves érzelmes költőinek verseit, amelyet úgy őriz titkos szekreterjében, mint élete legszentebb emlékét.

Az irodalom általános művelése mellett nagy tere nyílik a tudományok népszerűsítésének. A tájékozottságára büszke" polgárság fogékony minden könnyen elsajátítható tudásra. Nem véletlen, hogy a német *Brockliaus-lexikon-nak* 1827-ig hét (!) kiadása jelenik meg. De nálunk is, ahol pár esztendővel előbb elsőrangú írók műveit nagy egyéni áldozatok árán lehetett csak kiadni, mód nyílik a lexikonkiadásra. Mi sem természetesebb, hogy az irodalomnak eme áttelekesült rajongói között vannak irodalmi életünk legkorábbi *sznobjai*, akiket *Karács Teréz* egykorú elbeszélésében »okoskodók«-nak nevez.⁷⁰⁾ Ugyanebben az elbeszélésében óvja *Karács Teréz* a férfiakat *okoskodó* feleségtől, de az *okos* nőt eszményképül állítja elébük: ». . . tegyünk különbséget okos és okoskodó közt! — Egy okos asszony, ön és férje szerelmének tiszte, nemes irányt szabni 's egész lételét nemes érzel-mivel virágkint hintni. Egy okoskodó pedig — ha szerelemről van szó — elég ügyes, elég emlékező a' hajdan Róma 's Hellen asszonyai hűségiről álmosságig hosszú értekezést tartani. Ez utósók barátom az okoskodó jégmeleg nők, ezektől őrizzen minden férjet az ég.«

Ez a politikailag kiskorúsított kor, irodalmiasult társadalmával olyan fogyasztója lesz az irodalomnak, hogy íróink az irodalmat most már nemcsak hivatásnak, hanem foglalkozásnak is kezd-

hetik tekintem. Ez az első alkalom, midőn a magyar írónak már igénye lehet arra, hogy megéljen az irodalomból. Az írónak hitele lesz, s mint *Garay* János írja,⁷¹⁾ a közhangulat valósággal egy új rendet kezd elismerni, »a prókatori, orvosi, tanítói stb. kar mellett egy külön osztályt képező írói kart«.

VI.

Ebben az irodalmiasult társadalomban általános emberi *elfinomulás* következik be. Elfinomul ez a társadalom, mert egyedül a belső életre van berendezve; politikai, közösségi életet nem élhet, s visszavonulásában a család és a szalon világában keres kárpótlást. A *biedermeier* emberideál így lesz a: »Jó és nemes szív, és habár nem fényes, de adóssággal sem terhelt pénzállapot, ismerőinek osztatlan szeretete, tiszta, 's hibától ment öntudat, . . . vidor kedély, 's megelőző nyájas modor, . . .⁷²⁾ A *biedermeier* ember nem szereti a könnyelműeket, de örömet csatlakozik olyanokhoz, kikben önbizalmat és erőt, nemeslelkűséggel és becsületességgel párosítva tapasztalhat. *Nemes szív.* Gyakran előforduló kifejezés ez a korabeli írásokban. A *nemes szív*, amelynek ismertetőjele a szerénység, igénytelenség és jókedv, nem pedig a fennhéjázás, büszkeség és elégtelenség, vagy éppen a komor, mogorva gondolkodás.⁷³⁾ Az apa szeretettel viseli gondját családjának, az anya jószágos háziasszony, gyermekeinek nevelője; a leány, — akit leggyakrabban *Emmának*, *Vilmának*, *Teréznek*, *Laurának* vagy *Otillnak* neveznek — »gyengült szemű apjának felolvas«, a fiú engedelmes és tisztelő gyermeke szülőinek leánytestvérével együtt, s legfőbb álma a boldog családi élet. A tizennyolcadik század szalonjainak *Cassanova* volt az eszményi főalakja, *Voltaire* a filozófusa és a házasetlet tisztaságát lomtárba kívánczó fogalomként kezelték. A kor jellegzetes asszonya nem a sokgyermekes példáséletű családanya, hanem a kitartott úri

szerető. Hozzájuk intézték, nekik ajánlották a költők verseiket s a kor festői az ő arcképeiket festették meg.⁷⁴⁾ Most ennek pontosan az ellenkezője az eszmekép. A nőnem becse emelkedik s ezt az emelkedést jellemzően illusztrálja Csontos István munkája (*Szép nem' ügyvédje asszonyi becset sértegető vád-okok ellen.*), melyet 1830-ban ad ki Kassán. Csontos István megvédi a szép nemet az ellene emelni szokott vádak ellen. A vádak között a következők szerepelnek: *hiú cifrázkodás, csalárdság, hűtlenség, kíváncsiság, pletykázkodás, álhatatlanság* stb. Védőírása végén hosszan elmélkedik, hogy mi módon lehetne az asszonynak »jobb állapota s méltóbb becse.«⁷⁵⁾

Csontos könyve a biedermeier asszonyideált fogalmazza meg, amelyben már nincs nyoma sem a csalárdságnak, sem a hiú cifrázkodásnak, sem a többi vádnak, amelyekkel szemben megvédi Csontos kora asszonyait. Ezt az ideált ápolja a korabeli nevelés egyik középponti kérdése a nőnevelés is. A nőnevelés ügyében izgat Fáy András és most él Karács Ferencnek a híres térkép-metszőnek felesége *Takács Éva*, aki leányával, *Karács Terézzel* együtt úttörője lesz a hazai nőnevelésnek. Az anya és leánya is írt a korabeli folyóiratokba novellákat, cikkeket. Jellemző kortörténeti adalék, hogy 1821-ben, midőn Karácsnénak első színi-kritikája megjelent a *Tudományos Gyűjtemény-ben*, hosszú ideig tartó vita következett. A vitában nem annyira a bírálatot, mint inkább azt tárgyalták, hogy nőnek van e joga kritikát gyakorolni.⁷⁶⁾ Karács Ferencné leányával együtt, minden gondolatával a női lelket akarta nemesíteni, a családi életet bensőségesebbé tenni, a leendő anyákat helyes irányba nevelni és mindezekon keresztül a nemzet jövőjét építeni. A biedermeier legjellegzetesebb magyar nőalakjai közé tartoznak. Azt volna kedvem mondani, *ők voltak a szép nem Fáy Andrásai*.

A családi élet magas színvonalra emelkedése teremti meg nálunk a gyermekirodalmat is. Az otthon, a család, a polgár kora eszmé-

nyivé emeli a gyermek kultuszát s csak természetes, hogy ez az idő, amely egyúttal az irodalmiasultság kora is, a gyermekirodalomban is fényűző gazdaságra törekszik. Ebből az időből való gyermekkönyveink szépség dolgában a külföld legszebb darabjaival vetekszenek, tartalmukban pedig teljes kifejezői koruknak. *Döbrentey Gábor: Pali és Minka olvasni tanul* című könyve (1829.) bevezetésében így ír: »Imádságok nincsenek a könyvben, hogy ennél fogva is akár mely vallásban született gyermek ellenvetés nélkül hasznát vehesse.« A liberális hang mellett a biedermeierkori gyermekkönyveknek egy másik vonását *Ney Ferenc* közkedvelt műve a *Gyermekek könyve* (1846.) fejezi ki. Csak »pallérozottabb rendbéli gyermekeknek hasznára« íródtak ezek a művek, tehát a polgárság fiainak és leányainak. A polgárság igényeit szolgálták, mint ahogy a polgárság emelkedése adott alkalmat megszületésükre is. A magyar gyermekirodalom szükségességét különben *Döbrentey Gábor* szorgalmazta leginkább. Az imént említett művén kívül még más gyermekkönyvet is adott ki (*Kis Gyula könyve*, 1829.), apró elbeszélésekből és szórakoztató olvasmányokból. A kor gyermekirodalma azonban nem ezekben, hanem a ma is ismert és olvasott *Flóry könyvé-ben* teljesezik ki. *Bezerédy Amália* könyve első megjelenésétől (1840.) máig rengeteg kiadást ért meg s ha ezen kívül írott művei, felnőtteknek készült írásai épúgy, mint gyermekkönyvei el is felejtődtek, ez a könyv egy kis halhatatlanságot biztosít számára.⁷⁷⁾

Az élet legbelsőbb körébe kényszerült ember világában az elfinomodás minden téren megnyilatkozik. Ha a biedermeierkori nyelv kifejezési kincsét vizsgáljuk, épúgy ott találjuk ennek nyomát, mint a társadalom minden megnyilatkozásában. A fejlődő társasélet természetesen a társalgási nyelvben kíván legsürgősebb újításokat. Nem véletlen, hogy írónk gyakran foglalkoznak megszólítási és udvariassági szavaink kérdésével s a hiányok áthidalására javaslatokkal állnak elő. Ismeretes, hogy most (1820.)

terjeszti a közönség elé *Szemére* Pál a *Kegyed* megszólítást, *Széchenyi* István pedig az *Őn-t* (1828.). A *Kegyed* születése körülményeiről Dobrentei Gábor a következőképpen számol be:

A magyar kénytelen a társalkodásban mindég a sok különféle titulusok említésére, mikor valakivel beszél, s ez nálunk az emberi osztályokat távolabb tartja egymástól, mint a többi európai nemzeteknél s a titulus örök említése bizonyos hidegen elválasztó falat von közébe s az idegent nem szólíthatjuk meg oly bizodalommal, mint a német, francia s olasz . . . »— « Szerencsém lévén együtt lenni novemberben 1820, Pesten Vitkovicsnál gróf Majláth Jánossal, Szemerével és Thaiszszal, ez előjött, s minthogy a szükségét nyelvünkben éreztük, gondolkoztunk kipótlásán. Szemere a *kegy-et* vélte, mert a régi idő ügyis ebből vette az *egykor tiszteletben volt Kegyelmed-et*, a mi utóbb *Kelmed*, *Kend* lett és elaljasodott. E szerint a Sie, Vous, Ella, Lei megszólítás nyelvünkön így esnék: Honnan jó *Kegy* vagy *Kegyed* s ezzel meg lehetne szólítani minden ismeretlent, minden rangút, a sok titulus említése nélkül.⁷⁸⁾

Az írók közül többen ellenzik úgy a *kegy*, mint a *kegyed* szót. Kazinczynak nem tetszik a gyűlölt Dobrentei által propagált kifejezés, őt a *kegyed* az »alacsony« *kend-re* emlékezteti. Vörösmarty nincs ugyan a *kegyed* használata ellen, de az *Őnt* szívesebben fogadja.

Az új társalgási megszólításokkal egyrészt a fejlődő társasélet igényeit óhajtják kielégíteni, másrészt a kor demokratikus gondolkozása szerint olyan megszólítást keresnek, amellyel egyformán lehetne illetni mindenkit.⁷⁹⁾ Ehhez meg kell jegyezni, hogy a *Kegyed*, bár minden rangúaknak volt szánva, a társadalom közép-rétegén túl sohasem emelkedett; a hivatalos érintkezésben pedig ugyancsak csekély rangja volt.⁸⁰⁾ De nemcsak új megszólításokat teremtenek a korabeli írók. A biedermeier elfinomító hajlama régen magas titulust jelentő, de erre a korra lealacsonyodott megszólításokat megfinomítja és újra használhatóvá teszi. Így tesz a *Magá-vel*, amely már Csokonai drámáiban is udvariatlan

és alacsony társadalmi osztályú emberrel szemben való megszólítás volt. Nőkkel szemben divatba hozá a *Magácska* megszólítást.⁸¹⁾ Hasonlóan tesz a *Nagysád* megszólítással, amely a tizenkilencedik század elejéig egyformán szólhatott nőknek és férfiaknak is. Kicsinyítő képzővel látják el, mint a biedermeier korban a megszólításokon túl is oly sok kifejezést. »A' patvarba! csak nem beszél ön komolyan? 's lehet illy embereket látni Pesten? — Akármennyit, nagysádkám!« írja Garay János, *Tollrajzok* című tárcagyűjteményében.⁸²⁾

A biedermeier a nyelv egész területére kihat; megfinomítja, meglágyítja a kor teljes nyelvérzékét. *Trócsányi* Zoltán alapvető tanulmányban foglalkozik ezzel a kérdéssel,⁸³⁾ tőle vesszük át idevágó anyagunkat. *Trócsányi* szerint amit a biedermeier művekben látunk az nem nyelvújítás, hanem *nyelvlágyítás, nyelvfino-mítás, a nyelv poetizálása.* (*Köszöngve, emleng, csendéig, ihlelve, zizeglés.*) Ezek a szavak kitűnően illenek a tarka frakkok, magas cilinderek, női ruhák színekkel tobzódása, a finom lenge fátyol, apró kis cicomák korszakához. Hogy nem éltek meg, az más lapra tartozik. A biedermeier nyelv az irodalomtörténeti érdekű íróink között — *Trócsányi* kutatásai szerint — *Kölcsey, Szemere* és *Bajza* írásaiban jut leginkább uralomra, de nem lehet a biedermeier kori nyelvfino-mulás nyomait fel nem fedeznünk *Vörösmarty,* vagy *Petőfi* műveiben is. Az előbbieknél egymást követik az ilyen kifejezések: *Csalárd örvény, kéklő lepleikkel, rózsza fátyol, tündér kárpit, lepkeszárny, éji szivárvány, lángérezmény, szenvedelmek zúgása, lepkeszárny fergetege, ezüsttünemény, elsülyedt rózsapálya, rózsaberek* stb. A magyar nyelvnek ez a korszaka bátran teremt új, azelőtt sohasem hallott s a használatból azóta kiment szó-összetételeket (*bájkör, bájvidék, bájlánc, bájhon, lángkebel, láng-öszön, lángfolyam, lángsóhajítás, habdagály, örömkéj, csillag fátyol.*)

Kertész Manó írja: »Az a nagy érdeklődés, mellyel íróink ez új szavakat fogadták s azok a viták, amelyeket e szók felidéztek,

élénk bizonyágai irodalmi és társaséletünk erőteljes fejlődésének és a napkirály Franciaországának a *monseigneur* és *monsieur* meg egyéb udvariassági szavak használatához fűződő, nem egyszer állami ügyé dagadt harcait juttatják eszünkbe.«⁸⁴)

A hirtelen megindult és gyorsan fellendült társaséletben mindenütt a biedermeier életérzés jut kifejezésre. A biedermeier ember szerény, kisigényű. A kényszer kívánja így, hiszen az egymást követő gazdasági válságok, a pénz értékének ebben az időben egymásután kétszer bekövetkezett csökkentése vagyonos családokat szegénységbe sodort és kispénzű embereket szerény életkörülmények közé szorított. A Szent-Szövetség korában élő embernek csekélyek lehetnek a vágyai. Az elődök hajlított, faragott, oroszlánlábú bútorai, a csattos francia félcipők és a drága páróka divatja rég megszűnt. A biedermeier embert kielégíti a sima, furníros dió- vagy cseresznyefabútor, a díszítés nélküli egyszerű cipő, a csizma, a fejen a gondozott saját haj és a kevés díszítésű ruha. Az irodalmiasult szellem azonban a szerény élet külső kereteiben, a bútorokban is megmutatkozik. Megteremti az írószekrényt, a lehajlítható íróablával felszerelt bútorokat, a szekreteret, levelek, naplók és emlékkönyvek elrejtésére alkalmas fiókokat. A rokokó gazdag cicomázókedvére most nincs mód, de a polgári társaséletnek is meg vannak a maga kívánalmai. A biedermeier kisasszony, a férjhezadandó leány is sokat ad bőre szépségére, arca üdeségére. Ovális, keretbe foglalt kis tükre előtt ő is igénybe veszi a kozmetika eszközeit, ha kevesebb anyagi áldozattal is, mint gazdag rokokó elődjei. Nem volnánk a biedermeier korban, ha nem találnánk nyomtatott kozmetikai tanácsadót is, amelyből a kisasszonyok maguk megtanulhatják a szépség megőrzésének minden titkát. *Obonyay* János műve (*Pipereasztal. Ártalmatlan szépítő- és illatszerek a művelt hölgyek számára.*) hasznos tanácsokon felül kész receptekkel is szolgál a művelt hölgyeknek.⁸⁵) Könyvvel rendelkezik a biedermeier a társas érintkezésben való

RÉSZVÉT
GYÖNGYEL.

AVTÍK ÉSŐZÉ KÉRDŐNY
PESTHAGYI ADÓMÉNY JAVÁRA
PÁLYÁ SZÁMLÁDOK
NYERKE
KUNORS.

BUDÁN,
KIRÁLYI EGYSZEM' SUTÓVELE.
1836.

Kunoss: Részvét Gyöngyei.
(Cimlap.)

Denkbuch
für
Ueberschwemmung
in
Veßb und Ofen,
im Jahre 1835.
von
Philipp Weil.
Zweite Hätgrifung.

Das neue Örtung ist ganz bei demselben in Veßb und Ofen
erhöhet.

Veßb.

Dieses von demselben Örtung ist ein Korb.

1836.

Weil: Denkbuch
második részének címlapja.

érintkezés formáira vonatkozólag. (*Társalkodási Csínkönyv vagy Oktatás, hogy kellessék társaságokban és az élet minden viszonyai-ban módosan és helyesen beszélni s magát illedelmesen viselni*, 1845.) Gondoskodnak a biedermeier ember levelezési szenvedélyének támogatására szolgáló kézikönyvről, amely minden irodalmi műnél nagyobb példányszámban fogyott. (*Legújabb, leghasználhatóbb festi magyar-német Levelező-könyv, hív tanácsadó minden a közön-séges életben előforduló barátságos és hivatalbeli levelezések és ügybeli irományok szerkesztésében; mellynek röviden im ez a foglalatja: Általános észrevételek a levélírás módjáról; titular ék és külső fel-írások; az elbeszélő, jelentő, híradó, barátságos, szerelmes, búcsúzó, örvendező, ajándékozó stb. leveleknek . . . Egy szókönyvvel, melly a közönséges életben és ügyekben előforduló idegen szavakat magyarázza.* — 1834., II. javított és bővített kiadás 1843., VII. tetemesen bővített és javított kiadás 1871.)

A polgári társasélet szerény szórakozásokkal megelégszik, most honosodnak meg azok a társasjátékok, amelyek napjainkig élnek, de ma már nem a felnőttek, hanem az ifjúság körében. Ilyen társas-játékokat ír le egy késői biedermeier illetlen (*A finom társalgó. Útmutatás jó társaságokban, ebéd, estély, születési, névnap és menyeg-zői alkalmakkor, táncvigalomban és más társas körökbeni udvarias beszéd, illedelmes viselet és egyéb készütség megszerzésére.* — 1855.). A legkedveltebb mulattató társasjáték az úgynevezett gyűrűjáték, *barátocskám ki kopog?, az orvos és gyógyszerész* stb. Mind él napja-inkban is, gyermekjátékként. Illusztrálásként a *gyűrűjáték* leírását itt adjuk:

Egy zsinórra gyűrűt fűznek, a zsinór oly hosszú, hogy az egész kört körüléri, két vége összekötetik, és mindenik két kezével a zsinórt fogván, a gyűrűt szomszédjának sebesen átadja, de úgy, hogy a körben álló egyén sohase vegye észre, kinél van a gyűrű; ha azt valaki kezében megtalálja, az megy be a körbe. Játék folytán a társaság valami dalt énekel.⁸⁶⁾

Szintén *A finom társalgó* közöl virágnyelv szótárat is. A virágnyelv kétségtelenül a biedermeierkori virágkultusz eredménye. Az egykorú ember életének kiegészítője a ház melletti kis kert, ahol lelkesedéssel kertészkedett a házigazda éppúgy, mint hitvese. Szenvedélyes kertész Karács Ferenc és felesége, de az volt Fáy András is, aki midőn kertés józsefvárosi házából a Belvárosba költözött, a Ferencvárosban lévő telkét ültette be gyorsan növényekkel, majd gyümölcsfákkal, szőlővel és virágokkal.⁸⁷⁾ A kert nélkülözhetetlen kelléke a biedermeier életnek; a kertre is átviszi családi szemléletét, sőt messzebb megy, a kertbe is kiterjeszti szűk négy fal közötti szalonéletét. Most jön divatba a kerti hangverseny, különösen a *Széchenyi-* és *Horváth-kertben*. Jellemző biedermeier elnevezéssel *társalgási kertek-nek* nevezik őket. Magát a szabadtéri hangversenyt kezdetben éppúgy, mint a kört, klubbot, az egyesületet, a kaszinót, idegen szóval *reunió-nak* hívták, s csak 1844 nyarán hirdették először a plakátok magyar nyelven, szintén biedermeier szellemű kifejezéssel *zenei társalgás-nak*.⁸⁸⁾

A kert és a virág kedvelése elválaszthatatlan az időszak gondolkozásától. Ebben a virágkultuszban gyökereznek *Tompa* Mihály virágregéi, s a virágkultusz tudomásulvétele nélkül nem volna megérthető, hogy a pesti árvízkárosultak felszegélyezésére hogyan jutott eszébe a bécsiaknak virágkiállítás rendezni.

VII.

A biedermeier ember előtt nemcsak a politikai véleménynyilvánítás, a közösségi szerepvállalás lehetősége zárul el; a családi életbe és a szalon szűkreszabott világába kényszerült ember előtt az egész világ elzárult, fizikai értelmében is. Az utazás már csak nem is ábránd. A diligence a polgárember előtt csoda tárgya csaknem úgy, mint később az első gőzmozdony. Pedig ez az a kor, midőn a romantikus utazások kora kezdődik. Angol vagy francia

költő csak akkor érezte magát tökéletesnek, ha utazhatott. Ebben a korban pedig, midőn mindenki költőnek érezte magát, utazott mindenki, aki tehetett. De valóban csak az angolok tehetők ezt meg, vagy más országokban a pénzben bővelkedő arisztokraták. A napóleoni háborúk után az angolok ellepik Európát; elsősorban a genfi tó környékét és Itáliát. Byron adja az útikönyvet. A gazdag angol végigjárja *Childe Harold* zarándokútját. »Miért utazom? Mert költő vagyok — olvassuk nem éppen költőnél, hanem egy fürdőprospektusban — mert nem akarom, hogy megfigyelőképeségem berozdásodjék.« S a romantikus ember a biedermeier ember hangján folytatja tovább: »Mert eltávozásommal jobban akarom érezni annak értékét, amit otthon hagytam.«⁸⁹⁾ A magyar polgár azonban nem tud lépést tartani az angolok utazási mániájával. Elzárja előtte a külföldet a gazdasági válság, az anyagi gondok. Arisztokratáinkon kívül alig telik valakinek utazásra. *Széchenyi István* végigjárja a romantikus utasok »ingereket kereső, a világban is önmagát hajszólo útjait. . .«⁹⁰⁾ Polgáraink közül csak a gazdagok mehetnek külföldre, az erdélyi *Bölöni Farkas Sándor*, a vagyonos *Szemere Bertalan*, *Pulszky*, *Trefort Ágoston*. Rajtuk kívül alig megy magyar polgár külföldre. A magyar író és az irodalommal átitatott polgár meg kell, hogy elégedjék azzal, ha képzeletben utazta végig Byron útvonalát. Néhány francia költőnek kevés volt Svájc, a Földközi-tenger és Itália varázsa is, *Vidor Hugo*, *Lamartine*, *Gautier* erősebb szenzációkért keletre mennek; a magyar *Vörösmartyt*, ha keletre vágyott, ki kell, hogy elégítse pesti polgári szegénységében az *Ezeregy éjszaka* meséi. Az utazás értéke ebben az időben még a polgári körökben egyáltalában nem magátólértetődő. A szegény polgárságban még az utazási vágy sem lehet meg. Legjobban mutatja ezt a korabeli *Murray-útikönyvek* szerkesztési módja. Ezeknek szinte az a legfontosabb fejezete, amely arról ad számot, miképpen kell megszerezni a fejedelmi udvarok báljaira és ünnepélyeire szóló meghívásokat

és milyen eltérések vannak az egyes udvarok házirendje között. A magyar arisztokrácia — az ismert nagy példákon kívül is — sokat utazott. *Apponyi Rudolf* párizsi osztrák követségi attasé 1837 farsangján tizenegy magyar arisztokratát mutatott be *Lajos Fülöp* királynak. A szegény polgárság viszont — a külföldi sem — alig utazik. Vagy nem telik; vagy igénye sincs rá. Legfeljebb fürdőhelyekre, gyógyulási céllal. De a gyógyhelyekre is arisztokraták járnak nagyobb számban.⁹¹⁾

Ez eddigieken felül, hogy a magyar polgár nem utazott, bizonyítja a hazai postakocsik járatának kis száma. Ritkán jártak a postakocsik és polgárember számára megfizethetetlenül drágák voltak. S ha hozzávesszük ehhez azt, hogy a postakocsik a császári és királyi helytartótanács ellenőrzése alatt állottak és gyorskocsin csak a policeidirekción kiállította útlevél tulajdonosa utazhatott, az utazástól való elzárkózásnak másik oldalát is megérthetjük.⁹²⁾

VIII.

Ez a világtól és közösségi élettől való elzárulás és az ilyen körülmények között kialakult biedermeier életforma, nemcsak az irodalmiasult társadalomnak, hanem az íróknak is életformája. A szalon nemcsak az irodalom és művészetkedvelő széplelkek otthona, középpontja a kor egész életének, otthona az íróknak is. Ahogy a tizennyolcadik század végén és az új század elején — *Kazinczy* irodalmi vezérsége idejében — az országban egymástól távol élő írókat a levelezés tartotta össze s leveleikben vitatták meg kérdéseiket, úgy most a Pesten élő írók számára a szalon az, ahol nemcsak összejönnek, hanem kicserélik gondolataikat, megbeszélik készülő munkáikat és itt születik meg a korszak minden irodalmi mozgalmának eszméje.

Még a széphalmi remete uralkodik az irodalomban, midőn hűséges tanítványa, *Vitkovics Mihály* 1812-ben megnősül és Pesten

a Kereszt-utcában bérel lakást. Vitkovicsék Kereszt-utcai háza ettől kezdve a fiatal pesti magyar irodalomnak Beleznay grófnő után az első fontos irodalmi szalonja. Beleznay grófnő szalonja még tipikus rokokó szalon, Vitkovicséval a biedermeier irodalmi szalon jelenik meg Pest-Budán. Itt találkozik a vendéglátó házigazda családi körében estéről estére *Horvát István*, a historikus és *Szemere Pál*, a költő. Vitkovics, Horvát István és Szemere lelkes hívei a széphalmi mesternek. A mester szellemében bontakozik ki kis körük, s ezért, Kazinczy hálája jeléül »pesti triászom« elnevezést adja nekik. Az összejöveteleken nyelvészeti és irodalmi vitákat rendeznek, történelmi és politikai tárgyú megbeszéléseket folytatnak. A komoly hangot tréfa és egri vörös bor mellett éneklés váltja fel. Vitkovics szépen énekelt, saját dalait, sőt gyakran a szerb guzlicát is bemutatta. Megünnepelték Virág és Kazinczy névnapjait s midőn 1813-ban Berzsenyi, 1815-ben pedig Kazinczy meglátogatják Pestet, még zajosabb ünnepet ül a triász. Az öreg Virág tabáni lakásáról gyakran ellátogat hozzájuk, itt érezte magát legjobban. Itt szavalta Fáy András ifjúkori dévaj verseit, s nem bánta, ha barátai lemásolták s dicsőítette a cenzúrát, mint védpajzsát jó hírnevének. Itt olvasta fel Kölcey 1810-ben az első magyar románcot, 1815-ben a Mondolat ellen Szemerével írt szatíráját. 1818-tól vendége a Vitkovics-háznak Kisfaludy Károly, 1825-ben pedig, midőn Pestre költözik, megjelenik Vörösmarty Mihály is.⁹³⁾

Kazinczy *pesti triászáéval* csaknem egy időben még egy irodalmi szalon is alakult, melynek *Kulcsár István*, a *Hazai és Külföldi Tudósítások* szerkesztője a feje. Kulcsár István a lakásán izgatott a történelemkutatás, a zene, színészet és irodalom mellett. Lapja jövedelmét úgy tekintette, mint közpénzt, melyet közcélra kell fordítani. A nyelvet és irodalmat érintő kérdésekre jutalmakat tűzetett, Horvát Istvánt ő vette rá, hogy elkészítse östörténelmi *Rajzolat-át*, amelyeket aztán kiadott saját költségén s lapja

olvasóinak ajándékol küldött. Nyílt házat tartott, hová szívesen látott minden magyar író és művészt. Írók mellett a cigányzenészeket tartotta legtöbbször. Biharinak, a híres cigányzenésznek pártfogója volt; temetésére magával vitte vendégeit és a sírnál lelkes beszédet mondott. Összejöveleink állandó vendége volt Kazinczy *pesti triász* is.⁹⁴⁾

Az irodalmi szalonéletbe bekapcsolódik az a réteg is, amelynek irodalmi életünkben fokról-fokra nagyobb és nagyobb szerep jut, a kiadó. Első hazai tudományos folyóiratunknak, a *Tudományos Gyűjtemény-nek* kiadója, *Trattner* János éppúgy megnyitotta szalonját az íróknak, mint *Vitkovics* vagy *Kulcsár István*. Reá is ragadt valami íróbarátai lelkesültségéből. Örömet látta házában az írókat, kivált folyóirata dolgozótársait s az ő estélyein is folyt a vita, a szerkesztőségi ügyek megbeszélése mellett, az irodalom és tudomány nevezetesebb kérdései mind szőnyegre kerültek. *Vitkovics*, *Kulcsár* és *Trattner* háza volt a múlt század eleji pesti magyar irodalomnak legnevezetesebb három irodalmi szalonja. A főurak közül egyedül *Teleki* József gróf hívta meg gyakrabban a nevezetesebb írókat. Maga is író volt, s fia József ekkortájt lépett az írói pályára és *Thaisz* néven élénk részt vett A Tudományos Gyűjtemény szerkesztésében.⁹⁵⁾

Az eddigiek mellett volt néhány pesti polgári család, akiknél szívesen kopogott be minden magyar író. Elsősorban *Karács* Ferencék egyszerű otthonát kell megemlítenünk. *Karácsék* házát szép kertjével, békés, családias művelt légkörével *Karács Tusculanumá-val* nevezték *Virág* Benedek és *Kulcsár István* szavai szerint. Az olvasnivaló, szegényes körülmények között élő fiatal művészek és írók mindég szívesen látott vendégek voltak itt és *Karácsók* gazdag könyvtárát, folyóiratait még akkor is használhatták, ha senki sem volt otthon. *Karácsoknál* lakott hosszú ideig *Katona* József és egyesek feljegyzése szerint itt írta volna *Bank-bán-t*. Megfordult itt a kor minden nevezetes írója, mint

*Horvát István, Virág, Fáy, Vitkovics, Garay, Vajda Péter, Vörösmarty stb.*⁹⁶⁾

Biedermeier polgári szalonok ezek is mind, ha az itteni összejöveteleknek nem is az irodalomban való szenvelgés, hanem aktív irodalmi feladatok megbeszélése a célja. A fentemlített szalonokon kívül természetesen voltak még magyar írók, akiknek lakásán összejöveteleket tartottak. Ezek között kell megemlíteni Fáy András vendéglátó házát. Fáy józsefvárosi házában kertjében látta legszívesebben író barátait. Az ő háza — bár alig volt magyar író, aki ne járt volna ide — irodalmi központtá nem emelkedett úgy, mint az előzők. Családi mulatozások voltak itt; a vidékről beköltözött és a városban is vidéki nemes úrnak megmaradt író látta itt vendégül barátait, aki szeretett szórakozni és vidáman élni. Vele és a hasonló egyéniségekkel a német biedermeier polgári életbe a vidéki magyar biedermeier költözik be; *a táblabíró szellem.*

Ez az életstílus, melyet a Szent-Szövetség korának politikája táplált, amelynek Metternich rendszere szabta meg a külső kereteit, természetesen kifejezésre jut az irodalom és művészet megvalósítási síkján is. Ha van biedermeier élet, minden bizonnyal van biedermeier irodalom is, s ez semmiképpen sem azonosítható a művelt széplelkek dilettáns alkotásaival, hanem a kortárs nagyok műveiben is meg kell találni. A magyar biedermeier kutatás első összefoglalása, *Zolnai Béla műve*⁹⁷⁾ a legnagyobbakkal kezdi. Könyvének elvi részei után a kor két legnagyobb magyar költő egyéniségét *Vörösmartyt* és *Petőfit* elemzi a biedermeier szempontjából. Elvi kiindulásában Zolnai elfogadja a biedermeier kutatás eddigi főművének, *Wilhelm Bietak*⁹⁸⁾ könyvének alapvetését, mely szerint a biedermeier életérzés lényege a *rezignáció*. Vörösmarty és Petőfi költészetének részletelemzésénél pedig arra az eredményre jut, hogy mindkettőnek a költészetében felismerhetők a *csöndes, házi boldogság, a kedély nyugalma* és a többi jel-

legzetesen biedermeier elemek. Művének megjelenését több tagadó kritika követte⁹⁹), amelyeknek lényegét körülbelül a következőkben lehetne összefoglalni: — Vörösmarty és Petőfi olyan nagy egyéniségek, akikben természetszerűleg fel lehet fedezni a biedermeier elemeket is, de egyiküket sem határozza meg mindenestől.

Szűkreszabott kereteink között nem tarthatjuk feladatunknak, hogy a biedermeier stílus további részletes elemzésébe bocsátkozzunk a kor költőinek és íróinak művei kapcsán, még csak azt sem, hogy mi is kritika tárgyává tegyük Zolnai Béla fejtegetéseit, amelyek véleményünk szerint elsősorú alapvetést jelentenek a további kutatók számára. A mi feladatunk az árvízzel kapcsolatos irodalmi megnyilatkozások magyarázatául a biedermeier életforma vázlatos ismertetése. De éppen az életforma kapcsán nyújthatunk talán olyan szempontot, amellyel a biedermeier kutatás legtöbb félreértést adható kérdésére sikerül magyarázattal szolgálnunk.

Az az időszak, melyet szorosabb értelemben biedermeiernek szokás nevezni, az 1815-től 1848-ig eltelt kor, irodalomtörténetünkben jórészt egybeesik a romantikával. Az a kor, amelyet újabban biedermeiernek szokás nevezni, hogyan haladhat párhuzamosan a romanticizmussal? Párhuzamosságról van itt szó, vagy valami megmagyarázhatatlan összefüggésről? Hogyan hozható közös nevezőre a biedermeier Vörösmarty és a romantikus drámák, vagy a *Zalán futása* és a kis eposzok regényes világa? Előrebocsáthatjuk, hogy nem párhuzamosságról és nem külön korról van itt szó, hanem szükségszerű összefüggésről. A biedermeier nem választható el a romantikától, belső összefüggés tartja össze, sőt tovább mehetünk; a tizenkilencedik századi romantika nem csekély mértékben a biedermeier életstílus függvénye.

A biedermeier kutatók közül egyedül Rudolf *Majut* utal erre az összefüggésre.¹⁰⁰) Majut a biedermeiert kitűnő érzékkel gyűjtő-

fogalomnak fogja fel, amelyben helyet foglalhat a romantika, a kornak a rezignációtól igen eltérő aktivizmusa és tragikus alapérzése is. Mi ezt az összefüggést elsősorban a biedermeier életstílusból kiindulva, egyszerű lélektani megközelítéssel véljük megmagyarázhatónak.

Az a biedermeier polgár, aki a Metternich kor csökkentett igényei között, politikátlan, irodalmiasult visszavonultságban, a család és a szalon társas köreiből éli életét, elzárva a világ szabaddabb tájai elől, ha eszményképe is a családi élet nyugalma, a csöndes házi boldogság, a nyugalmas kedély, a nemes szívű ember, semmiképpen sem elégti ki mindenestől ez a világ. Lecsökkentett igények között él, de ugyanekkor megnövekszik az érzékenysége. A nyugalmas kedély a világgépének alaphangja, de a titokzatos sírköltészetért rajong. (Jellemző, gyakran szereplő írói álnév a korabeli folyóiratokban: *Sírvölgyi*.) Ez a kor visszaidézi érzelmvilágában a praeromantikát és romantikus vágyálmokkal van tele. A biedermeier legjellegzetesebb megnyilatkozási formája a *Zsebkönyv*, az *Almanach* sajtósági biedermeier műfajok mellett romantikus történetekkel van tele. Földhöz kötött realitásban kell élni a polgárnak, de vágyaiban legalább fel akar emelkedni a valóság szürkeségéből. Exotikusról álmodik és romantikus igényei vannak. Jellegzetesen biedermeier folyóiratok cikket közölnek a *cserkeszekről*; a hírrovatok élén, mint legnagyobb érdeklődésre számot tartó közlemény szerepelnek: hogy a romantikus Victor Hugo új drámán dolgozik; *Dumas*, aki hosszú ideig betegen feküdt, szintén új drámát készül befejezni; *Bulwer-ről* cikket írnak, stb. stb. Egy szóval ők a népszerűek, a romantikusok, akiknek még műhely dolgairól is érdemesnek tartják folyóirataink beszámolni. És Vörösmarty, aki életstílusában »egy józan nyárspolgár, hasonlóan a többi nyárspolgár-kortársakhoz, vagy azokhoz az alakokhoz, akiket a biedermeier festészet szeretett ábrázolni: családi körben, hálósípkával és hosszú pipával, orvosságos szek-

rényét nyitogatva, vagy az ablak virágait öntözgetve¹⁰¹), romantikus drámákat és eposzokat ír és kedves olvasmánya az *Ezeregy éjszaka*. A biedermeier ember a romantikus alkotásokhoz menekül; reális hétköznapijából a mesevilágba. A biedermeier ember legkevésbé biedermeier alkotásokat igényel, mint ahogy a biedermeier körülmények között élő alkotók a legnagyobb romantikusok. Polgári életet él, de szenvedélyesen veti magát a hétköznapi túli romantikusba. Logikai kiszámítottsággal éli életét, s örök álma a kiszámíthatatlan romantikus. A biedermeier időszak legnagyobb sikerű átlagolvasmányai közé a rablóromantika, a titokzatos zsúpfődeles házak élete, a nagyváros rejtélyeit tárgyaló elbeszélés és a gyilkos bosszúk megelevenítése tartozik.

A vidéki magyar biedermeiernek, a táblabíró-szellemnek legnagyobb magyar költője, *Berzsenyi* Dániel visszavonulva él: »Mint a setét völgy csermelye, életem elrejtve lappang . . .« s ugyanakkor: »Lelke többnyire akkor kezd felajzódni, ha érezni kezdi maga körül emberek és nemzetek életének kavargását, a forrongó földi életet s azontúl a véges emberre ránehezülő kaotikus mindenséget.«¹⁰²)

A biedermeierkori ember és a biedermeierkori költő lelkivilága szükségszerűen függ össze. A hétköznapi kényszerült ember, éppen azért, mert a hétköznapi kényszerült, annál inkább vágyódik a hétköznapi túlira, a metafizikusra, a romantikusra. Apró-cseprő kis kérdések veszik körül, de állandóan benne él a vágy, a kaland, a közösség, a világmindenség, az Isten iránt. Szenvédély telén életet él, de elemi erejű szenvedélyek után vágyódik. Ablakában muskátli virul és ő a *blaue Blume-t* üldözi.

IX.

Ebben az irodalmiasult, közösségi élettől elzárt, de nagy feladatokra vágyódó emberi élet közepette éri a pest-budai polgárt

a nagy árvíz pusztítása. Az individuális világba kényszerült ember itt végre a közösség szolgája lehet. Eddig csak önmagának, saját érzélemvilágának lehetett szolgája, most végre minden polgár gyakorolhatja *nemes emberiségét*, a közösség érdekében. Eddig egyedül érzélemvilágának kielégítésére vásárolta a könyveket, most — nagy többlet járul ehhez, — hogy szenvedő embertársainak *könnyeit letörölje*. Az individuális irodalom az árvíz kapcsán *részvétirodalommá* is válik, a *biedermeier nemesszívű ember* a közösség, az *emberiség barátjává*. Az árvízzel kapcsolatos irodalomnak, a részvétkönyveknek, a jótékonycélú estélyeknek, ez az irodalmiasult, közösségi életre vágó, de közösségi életből kizárt ember a hordozója.

Ez a társadalmi gondviselés persze még csak távoli rokonságban sincs a 40-es évek nagy közösségi szerepvállalásával. Az árvíz kori polgár társadalmi gondoskodása a reakció teljében, az internacionális, *biedermeier jótékonyági kedvből* táplálkozik. De ugyanekkor határállomásnál is állunk; az árvíz után felépült Pest-Buda és az árvíz utáni pest-budai ember már a felszabadulni készülő nemzeti tudatnak lesz hordozója. Nem sokkal az árvíz után, a *nemesszívű, jótékony ember* szerepét a harcos hazafi váltja fel, akinek az irodalom az érzelmi kielégülésen és a gondoskodó jótékonyágon messze túl fegyver is lesz, a nemzeti eszme szolgálatában.

Jegyzetek.

1) *Pest jövődjéről szépitést tekintetben.* — Társalkodó, 1838. (május 12.) 38. sz. 145—147. 1.

2) V. ö. *A régi Pest-Buda.* — Összeállította Trencsónyi-Waldapfel Imre. — Bp. 1937. 59. 1.

3) *Sermo Sacer Quem Dum Regia Scienciarum Universitär Hungarica Post Funestam Diluviü Pestiensis Stragem Ad Propria Féliciter Redux Deo O. M. Solennis Suas Laudes & Grates Contestaretur Dominica III. Post Pascha Anno 1838. Die 6 ta Mensis Maii In Ecclesia Reg. Scient. Universitatis Habuit Franciscus Szaniszló Cath. Eccl. Magno-Varadinensis L. R. Gannonicus, SS. Theol. Doctor, In Reg. Scientiarum Universit. Pest. Orator Sacer & Doctr. Relig. Professor P. O., Incl. Facult. Theol. Membr. Collég., S. Sedis Consistorialis Assessor.* — *Pro Emoluments Per Extraordinariam Danubii Exundationem Adflictorum.* — Pestini. Typis Trattner-Károlyianis. in platea Minororum No. 612.

3) *Egyházi beszéd, melyet midőn a' Magyar Királyi Tudományok Egyeteme a' Pesti Vízözön gyászos pusztítása után szerencsés visszatérével Az Elő Nagy Istennek ünnepélyes hálaadását nyilvánítaná, Husvéi III. Vasárnapján 1838 Május' 6 kán a' Magyar Kir. Tud. Egyetem" Templomában tartott Szaniszló Ferenc, nagyváradi d. sz. kanonok, theologian doctora, a' Magyar Királyi Egyetemenél hittudomány" tanítója 's egyházi szónok, a' nagyváradi Sz. Szék? köz-bírája. Deákból magyarra fordított Szaniszló József, szombathelyi megyebeli áldozó-pap.* — *Az árvíz által károsultak javára.* — Pesten. Nyomt. Trattner és Károlyi Könyvnyomtató-Intézetében, Urak' Utezában 612d. szám.

4) 1838. ápr. 12.

6) *Pesti Divatlap*, 1844. 10. sz. 303. 1.

6) *Társalkodó*, 1838. (július 11.) 55. sz. 216. 1.

7) *Hasznos mulatságok*, 1838. (ápr. 25.) 251—252. 1. (A *Mesék* c. rovatban több mese között.)

8) *Hasznos Mulatságok*, 1838. (decz. 31.) II. kötet 416. 1.

9) *Honművész*, 1838. (május 24.) 4L sz. 313—314. 1.

10) *Honművész*, 1840. (ápr. 18.) 251—253. 1.

11) *Vörösmarty életrajza.* — Bp. 1879. Második javított kiadás. 275.

12) *Athenaeum*, 1838. I. kötet 550—553. 1.

¹³) Néhány novella, amelyben az árvíz emlékével találkozunk: Bérczy Károly, *Férfi és nőbüszkeség*. — Regélő, 1843. 8. sz. — Lemouton Emilia, *Jótét helyébe jót várj*. — Athenaeum, 1842. II. 71. sz. — Pólya Endre, *Egy két génie a sok közül*. — Regélő, 1841. I. 3—8. sz. — Remellay Gusztáv, *Árvíz előtt s árvíz után*. — Athenaeum, 1842. I. 29. sz. — Nagy Ignác, *A nagyravagyó*. — Életképek, 1843. I. V. füzet.

¹⁴) *Életképek*, 1843. I. V. füzet.

¹⁵) *Honművész*, 1838. (július 5.) 53. sz. 409. 1.

¹⁶) *Hasznos Mulatságok*, 1839. I. 145—147. és 154—164. 1.

¹⁷) Először a *Pesti Napló* 1854. évfolyamában jelent meg folytatásokban. Könyvalakban még ugyanazon évben.

¹⁸) *A Nemzeti Színház első éveiből*. — Tükör, 1937. (szeptember) 9. sz. 652—655. 1.

¹⁹) *Magyar Játékszini Krónika*. — Athenaeum, 1838. (ápr. 22.) II. 512. 1.

²⁰) *Honművész*, 1838. (ápr. 8.) 213. 1.

²¹) *Honművész*, 1838. (ápr. 8.) 214. 1.

²²) *Der Spiegel*, 1838. 31. sz. 244—246. 1.

²⁵) V. ö. Trócsányi Zoltán: *Kirándulás a magyar múltba*. — Bp. 1937. (*Sorscsapások* c. fejezet. 135—300. 1.)

²⁴) *Honművész*, 1839. (ápr. 18.) 275. 1. — *U. o.* (ápr. 30.) 282. 1.

²⁵) *Usedom-i* (Pomeránia) lelkész. Szül. 1797. Megh. 1851. Legismertebb műve: *Die Bernsteinhexe* c. elbeszélés. — V. ö. *Allgemeine Deutsche Biographie*, 21. Band. 235—237. Seite. — Leipzig, 1885.

²⁶) Meinhold levele a *Budapest Székesfőváros Múzeuma* birtokában (Lelt. szám: 14514. 273/1926.). Dr. Horváth Henrik főigazgató úr hívta fel reá figyelmemet. Szívességéért ezúton is hálás köszönetet mondok.

²⁷) Újságíró és író. Szül. 1793. Megh. 1846.

²⁸) Wien. Gedruckt bey Anton Strauss's sei. Witwe. 1828. — II. Mad. U. o. U. a.

²⁹) Szül. 1781. Megh. 1862.

³⁰) Szül. 1794. Megh. 1859.

³¹) Szül. 1806. Megh. 1849.

³²) Szül. 1806. Megh. 1871.

³³) Szül. 1815. Megh. 1894.

- ³⁴⁾ Szül. 1802. Megh. 1866.
- ³⁵⁾ Szül. 1790. Megh. 1862.
- ³⁶⁾ Szül. 1774. Megh. 1856.
- ³⁷⁾ Szül. 1788. Megh. 1843.
- ³⁸⁾ Szül. 1781. Megh. 1846.
- ³⁹⁾ Szül. 1802. Megh. 1867.
- ⁴⁰⁾ Szinnyei: *Magyar írók* . . . szerint (XIV. kötet, 1463. h.) *tudományos magántanító*.
- ⁴¹⁾ 9. 1.
- ⁴²⁾ Pukánszky Béla: *A magyarországi német irodalom története*. — Bp. 1926. 488. és 513. 1.
- ⁴³⁾ Pukánszky Béla: *I. m.* 488. 1.
- ⁴⁴⁾ V. ö. *Der Spiegel*, 1838. 48. sz. 381—382. 1. — *Rajzolatok*, 1838. (június 17.) 48. sz. 376. 1.
- ⁴⁵⁾ Ügyvéd, költő (1811—1844.). Feledésbe ment nyelvészeti, jogi és pedagógiai írásain túl két népdala örzi emlékét: *Képeddel alszom el . . . , Kitárom reszkető karom* ...
- ⁴⁶⁾ *Honművész*, 1838. (decz. 13.) 99. sz. 781—782. 1.
- ⁴⁷⁾ Pesten. Kiadja Heckenast Gusztáv. 1839—1841.
- ⁴⁸⁾ *Hasznos Multságok*, 1839. (febr. 13.) I. 47. 1.
- ⁴⁹⁾ *Der Spiegel*, 1838. 49. sz. 383—384. 1.
- ⁵⁰⁾ V. ö. Pukánszky Béla: *I. m.* 482. 1.
- ⁵¹⁾ V. ö. Kosa János: *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig*. — Bp. 1937. (Apollo-Könyvtár, 7. sz.)
- ⁵²⁾ Kosa János: *I. m.* 6—8. 1.
- ⁵³⁾ Kosa János: *I. m.* a *központosítás és a nacionalizmus* mozgalmában látja igen helyesen a fejlődés legfőbb mozgatóit. Nagy anyaggal rendelkező, kitűnő könyvét a továbbiak kapcsán is többször felhasználjuk. Kár, hogy könyvének ilyen elriasztóan rossz címet adott (*elmagyarosodás*). Mennyivel jobban hangzana *Budapest megmagyarosodása!*
- ⁵⁴⁾ *Budapest a XVIII. században*. — Bp. 1900. 159—181. 1.
- ⁵⁵⁾ Peisner Ignác fordítása. I. m.-ben. — 170—172. 1.
- ⁵⁶⁾ Peisner: *I. m.* 174. 1.

- ⁵⁷⁾ V. ö. Tolnai Gábor: *A Víziváros*. — Nyugat, 1937. (nov.) 11. sz.
- ⁵⁸⁾ V. ö. Tolnai Gábor: *A Franklin Társulat múltja*. — Magyar írók Könyve. Bp. 1937. 159. 1.
- ⁵⁹⁾ Kosa János: / . m. 9—19. 1.
- ⁶⁰⁾ Kosa János: / . m. 20—22. 1. — A nemességre vonatkozólag: Mályusz Elemér: *A reformkor nemzedéke*. — Századok, 1923.
- ⁶¹⁾ *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában*. — Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. I. kötet. Bp. 1931. 217—230. 1.
- ⁶²⁾ V. ö. Peisncr: / . m. 64. 1.
- ⁶³⁾ I. m. 31. 1.
- ⁶⁴⁾ Szekfü Gyula: *Schittenhelm Ede*. — Magyar Szemle, (1937. július), XXX. kötet 3. sz. 223—231. 1.
- ⁶⁵⁾ A biedermeier-kutatás külföldi irodalmának bibliográfiáját lásd: Zolnai Béla: *Irodalom és biedermeier* c. művében. — Szeged, 1935. és Gárdonyi Klári doktori értekezésében: *Biedermeier a magyar költészetben*. — Bp. 1936. — A hazai, biedermeierrel foglalkozó részlettanulmányokra alkalmadtán hivatkozunk.
- ⁶⁶⁾ V. ö. Takáts Sándor: *Kémvilág Magyarországon*. Bp. év nélkül. 1—2. kötet.
- ⁶⁷⁾ *A nagyravágyó. Életképek*, 1843. I. V. füzet.
- ⁶⁸⁾ V. ö. Horvát Edit: *Biedermeier életképek*. — Bp. 1936.
- ⁶⁹⁾ V. ö. Max von Boehn: *Biedermeier*. — 1922. 320. 1.
- ⁷⁰⁾ *A rabszolganő*. — Rajzolatok, 1838. II. 7. 1. — (A tudákos, okoskodó nőt Fáy András is kipellengérezzi *Különös testamentum* c. elbeszélésében.)
- ⁷¹⁾ *A magyar írók és irodalom 50 év előtt és most*. — F. A. összes munkái, V. kötet.
- ⁷²⁾ Bérczy Károly: *Férfi és nőbüszkeség* c. beszélyéből. — Regélő, 1843. I. 7—9. sz.
- ⁷³⁾ V. ö. Trócsányi Zoltán: *Biedermeier illemtan*. (Kirándulás a magyar múltba c. i. m.-ben) 107—117. 1.
- ⁷⁴⁾ V. ö. Trócsányi Zoltán: *Barokk dáma, rokokó hölgy, biedermeier kisasszony*. (A történelem árnyékában c. kötetben. Bp. 1936.) 81. 1.
- ⁷⁵⁾ V. ö. Trócsányi Zoltán: *Biedermeier lovagiasság*. (A történelem árnyékában c. i. m.-ben.) 182—193. 1.

⁷⁶⁾ Karács Ferencné Takács Éva válogatott munkái. — Magyar Irodalmi Ritkaságok. 31. kötet. — Evva Gabriella bevezetéséből.

⁷⁷⁾ V. ö. Drescher Pál: *Régi magyar gyermekkönyvek.* — Bp. 1934.

⁷⁸⁾ V. ö. Kertész Manó: *A nagyságod, kegyelmed értéke. (Szállok az Urnák c. kötetben.* — Bp. óv nélkül.) 121—123. 1.

⁷⁹⁾ Kertész Manó: *I. h.*

⁸⁰⁾ Kertész Manó: */ h.* 125. 1.

⁸¹⁾ Kertész Manó: *A magázás története. (Szállok az Urnák c. i. m.-ben.)* 110—111. 1.

⁸²⁾ Kertész Manó: *A nagyságod, kegyelmed értéke.* I. h. 115—116. 1.

⁸³⁾ *A magyar nyelv biedermeier korszaka.* — Magyar Nyelv, 1927. 389—395. 1.

⁸⁴⁾ *A nagyságod, kegyelmed értéke.* — I. h. 121. 1.

⁸⁵⁾ V. ö. Trócsányi Zoltán: *Laura és a biedermeier kozmetika. (A történelem árnyékában c. i. m.-ben.)* 195—196. 1.

⁸⁶⁾ V. ö. *A finom társalgó.* — 183. 1.

⁸⁷⁾ V. ö. Badics Ferenc: *Fáy András.* — Bp. 1890. 238. 1.

⁸⁸⁾ V. ö. Takáts Sándor: *i. m. I. kötet* 78—79. 1.

⁸⁹⁾ V. ö. Gyömrei Sándor: *Az utazási kedv története.* — Bp. év nélkül. 113. 1.

⁹⁰⁾ Halász Gábor *A fiatal Széchenyi.* — Nyugat, 1934. 10—11. sz.

⁹¹⁾ V. ö. Gyömrei: *I. m.* 123—125. 1.

⁹²⁾ V. ö. Trócsányi Zoltán: *Biedermeier utazás. (A történelem árnyékában c. i. m.-ben.)* 222. 1.

⁹³⁾ V. ö. Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza.* — Bp. 1879. 2. javított kiadás. 77—78. 1.

⁹⁴⁾ V. ö. Gyulai Pál: */ m.* 78—80. 1.

⁹⁵⁾ V. ö. Gyulai Pál: *I. m.* 82. 1.

⁹⁶⁾ V. ö. Karács Ferencné Takács Éva válogatott munkái. — I. h. — Evva Gabriella bevezetésében.

⁹⁷⁾ V. ö. 65. sz. jegyzet.

⁹⁸⁾ *Das Lebensgefühl des »Biedermeier« in der österreichischen Dichtung.* — Wien, 1931.

⁹⁹⁾ Gálos Rezső: *Irodalomtörténeti Közlemények*, **1935**. — Kozocsa Sándor: *Irodalomtörténet*, **1935**. — A két kritika negációját magáévá teszi Gárdonyi Klára is. *I. m.* 6. 1.

¹⁰⁰⁾ *Lebensbühne und Marionette. Ein Beitrag zur seelengeschichtlichen Entwicklung von der Geniezeit bis zum, Biedermeier.* — *Germanische Studien*, 1931. — *Studien um Büchner. Untersuchungen zur Geschichte der problematischen Natur.* — *IL o.* 1932. — *Das literarische Biedermeier.* — *Germanisch-Romanische Monatsschrift*, **1932**.

¹⁰¹⁾ Zolnai Béla: *I. m.* 110. 1.

¹⁰²⁾ V. ö. Barta János: *A romantikus Vörösmarty.* — *Nyugat*, **1937**. (**dec.**) **12. sz. 403. 1.**